Rédey-Keresztény János

Hiba hiba hátán

Szállóige és protestáns műbíráló epigramma *Csokonai Vitéz* tollából

E tanulmány apropóját az a Csokonai Vitéz Mihálynak tulajdonított autográf kézírásos bejegyzés szolgáltatta, melyre 2022 decemberében figyeltem föl még az Országos Széchényi Könyvtár Retrospektív Könyvfeldolgozó Osztályának munkatársaként. A kézjegyre akkori főnököm, Bacsa Edina, és kolleganőm, Kürti Afrodité hívták fel a figyelmemet. A „tényt", hogy Csokonaié lenne a bejegyzéshez tartozó kéz, a bejegyzés lelőhelyéről, egy kisnyomtatványról létrehozott rekord őrizte a nemzeti könyvtár bibliográfiai feldolgozó rendszerében (AMICUS). Csonki Árpád, szintén az osztály munkatársa, a találat hírét és fényképét elküldte Szilágyi Mártonnak, aki továbbította Debreczeni Attilának alapos ellenőrzésre. Debreczeni Attila első véleménye az volt, hogy a kézírás valószínűleg Csokonaié lehet, habár nem jellegzetes. Miután Szilágyi Márton révén levelezésbe kezdtem Debreczeni Attilával és megosztottam vele a kezdeti adatgyűjtés eredményét, arra a közös álláspontra jutottunk, hogy talán mégsem Csokonai keze nyomáról van szó. Mindezek a megfontolások Szilágyi Márton Csokonai-monográfiájának vonatkozó fejezetéből és a bejegyzés alatti szignó szokatlan formájából adódtak. A bejegyzés körüli bizonytalanság és az adatgyűjtés során megelevenedő izgalmas kontextusok végül odáig „fajultak", hogy a két jeles Csokonai-kutató ösztönzésére a problémából előbb előadás majd tanulmány formálódott Csokonai születésének 250 évfordulóján. A félreértéseknek elébe menve mindezek felidézésével nem hitelesíteni kívánom a tanulmányt, az alábbi ötletek és tévedések egyedül a szerzőt terhelik.

A bejegyzés és őrzőkötete

1891. augusztus 4-én Pfeifer Manó könyvárustól öt darab ponyvafüzetekből álló kolligátumkötet érkezett vétel útján a Magyar Nemzeti Múzeumba. Pfeifer a köteteket darabonként 10 forinttal értékesítette, így azokat összesen 50 forintért vásárolta meg tőle a múzeum.[1] E kolligátumok Sebestyén Gábor főtörvényszéki tanácsos és grafomán író-költő tulajdonát képezték. A kötetek ily módon Sebestyén olvasási szokásainak, személyes ízlésének, értékítéletének nyomait hordozzák magukon. Ez abból is látszik, hogy Sebestyén hol véleményének hangot adva, hol a szerzői attribúciót feltüntetve kézzel is beleírt az egyes ponyvafüzetek nyomtatott címlapjaiba.[2]

[1] Magyar Nemzeti Múzeum könyvtári Szerzemény Könyv, 1891, 364. tételszám.
[2] Erről lásd érintőlegesen Papp Júlia, *Vicc vagy véletlen? Spermium a* Tövisek és virágok*ban*, Irodalomtörténet, 2011/3, 412–413.

A 19. század végén beérkezett öt kötetből a második kivételével korábban csupán négyet lehetett azonosítani.[3] Papp Júlia azonban a második kötetről is hírt adott tanulmányában. Igaz ugyanakkor, mint írja, hogy az első kötetnek nem bukkant nyomára, a negyedik-ötödik köteteket viszont egyáltalán nem említi.[4] A jó hír az, hogy jelen pillanatban mind az öt kolligátumkötet megvan, különféle numerus kurrens jelzetek alatt elérhetők és tanulmányozhatók az Országos Széchényi Könyvtár törzsgyűjteményi állományában.[5] Az öt gyűjtőkötetből álló ponyvagyűjtemény összefoglaló nevén *Quodlibet* ('ami tetszik'), utalva annak vegyes tartalmára. A gyűjteményben ugyanis nemcsak ponyvanyomtatványok találhatók, hanem Kazinczy Ferenc két munkája mellett (*Tövisek és virágok* a Q3-ban; *Vitkovits Mihály barátomhoz* a Q2-ben) a második kötetben például Fazekas Mihály *Lúdas Matyi*jának első kalózkiadása, Mátyási József vitairata (*Vélekedés […] a' magyar nyelv eránt*), Székely József debreceni kántor verses kísérletei (*Próba-tételek*), illetőleg Debrecen város tűzvédelmi előírásai is megtalálhatók (*Szabad és királyi Debreczen városának tűz ellen való rendelései*). A ponyvanyomtatványok szakszerű bibliográfiáját[6] is összeállító Pogány Péter előbb idézett könyvében azt feltételezte, hogy a kolligátumok eredetileg Sebestyén László Nógrád megyei birtokos tulajdonában lehettek. A nógrádi birtokos és Sebestyén Gábor között családi kapcsolat ugyan nem mutatható ki, mégis arra hagyatkozva, hogy a családnak nógrádi tagjai is voltak, feltételezhető, hogy az öt kolligátum rokonság révén jutott Sebestyén Gábor birtokába.[7] Sebestyén Gábor hagyatéka utóbb fia, Sebestyén Pál tulajdona lett. Sebestyén Pál halálával a könyvtárat hagyatéki eljárás keretében elárverezték, az anyag egy része magánkézbe, más része közgyűjteménybe került. Az árverésen feltehetőleg Pfeifer Manó Múzeum körúti antikvárius is vásárolt a hagyatékból, s a *Quodlibet*ek ily módon kerülhettek előbb a könyvkereskedésbe, majd a Nemzeti Múzeum állományába. Legalábbis abból, hogy az árverési jegyzőkönyv keltezése (1891. július 29.) és a múzeumi leltárkönyv szerzeményezési dátuma között öt nap az eltérés (1891. augusztus 4.), erre lehet következtetni.[8]

A tanulmányom címében jelölt epigramma a *Quodlibet* második kötetében Székely József próbatételei utolsó szöveges oldalán egy kézírásos bejegyzésben található.[9] Ebben a bejegyzésben szerepel az a Csokonai Vitéz Mihálynak tulajdonított kézjegy is, amely a kutatómunka kiindulópontja volt. A teljes bejegyzés szövege a következő:

---

[3] Pogány Péter, *Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823): I. Vásári ponyvairatok (A nyomda történetével és kutatási módszertanulmánnyal)*, Budapest, Akadémiai, 1959, 96.

[4] Papp, 410–413, itt: 411–412.

[5] Az egyes kötetek jelzetei a következők: Q1: 803.097-125; Q2: M 814.367-378=92 (Rezerv raktár); Q3: 190.547/1-12 (szétbontva, tizenkét darabban); Q4: 820.768-799; Q5: M 821.132-158=92 (Rezerv raktár).

[6] Pogány Péter, *A magyar ponyva kis tüköre*, Budapest, Magyar Helikon, 1978.

[7] Pogány, *Folklór és irodalom*, 97.

[8] Vö. Vaderna Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*, Budapest, Universitas, 2017, 459–460 (lásd az 1410. lapalji jegyzetet).

[9] Székely József, *Próba-tételek, mellyeket készített […]*, Pesten, Fűskúti Landerer Mihály, [1804], 48.

A' Deák, a' Görög és a' Sidó Rnek
'Öszve tett hangzási számosan
hevernek:
Errores.
Cs. V. mk.
O canis, merito jaces.

A bejegyzéssel kapcsolatban két megválaszolandó kérdés merül fel, melyekre kutatásom elején Debreczeni Attila hívta fel a figyelmemet. A verset érintő kontextusok bemutatása és összehasonlító vizsgálata folyamán e kérdésekre egy óvatos és egy egyenes feleletet adok. Az egyik kérdés így szól: valóban Csokonai tollából származik-e a bejegyzés? A másik abból a felismerésből indul ki, hogy a bejegyzés szövege egy közkeletű latin nyelvű szállóigére megy vissza;[10] melyet nevezhetünk protestáns műbíráló epigrammának. A latin epigrammának valamikor magyar fordítása is keletkezett, melyet számos változatban többen is lejegyeztek. A lejegyzők közül a fordítást sokan, noha nem kivétel nélkül mind, Csokonainak tulajdonították. A másik kérdés tehát úgy szól: egyáltalán Csokonai szerezte-e a bejegyzés szövegében szereplő versfordítást?

Ahhoz, hogy az első kérdést megnyugtató módon válaszolhassuk meg, a Csokonai-filológia eredményeit kell összevetnünk a kortársak véleményével. Ez a dialógus azonban az élő szemtanúk hiányában eleve csak egyoldalú és lezáratlan lehet. Tanulmányomban e szükségszerűség miatt előbb inkább a szóban forgó latin epigramma és az epigrammából készült fordítások használati kontextusainak és használóinak eredek a nyomába, amihez képest háttérbe szorul a Csokonai-kézjegy beazonosíthatóságának problémája. Ugyanakkor a Csokonai-kultusz számára egy széljegyzettel is kedveskedek, amennyiben a szóban forgó versfordítás szerzői attribúciójának kérdését vizsgálom a 18–19. századi debreceni, pápai és sárospataki református kollégium alumnusai és tanárai körében. Noha a ránk maradt attribúciók számarányának fényében, mint látni fogjuk, zömmel Csokonainak tulajdonították a versfordítást, a közlések szövegkörnyezete minden esetben külön következtetésekre ad lehetőséget. Csupán hálás körülménynek lehet tartani, hogy a latin és magyar epigrammára utaló források intra- és intertextuális kapcsolatainak sokszor beláthatatlan hosszúságúra nyúló összehasonlító vizsgálata alatt és után végül a „Csokonai-kézjegy azonosítására" is merült fel ötlet.

Szövegtanúk magyarul

Székely József debreceni kántor *Próba-tételek* című versfüzére Pesten jelent meg 1804-ben. Csokonai a következő év elején, 1805. január 28-án hunyt el, így a bejegyzést illetően kronológiailag nem lehetne vitatni a szerzőségét. Az OSZK Kézirattárának egyik

[10] Orosz Andrea, *Kováts József: Az életmű és az életrajz feltérképezése*, Budapest, reciti, 2021, 183–184.

kötetes kézirata, a *Kenyeres József-gyűjtemény* is (1815, Stoll 651.) Csokonai műbírálatának tartja („Csokonai pro Carminibus Szekelyianis", azaz Csokonai Székely verseihez). Kenyeres József hasonló szöveggel jegyezte le a verset: „A' Deák, a' Görög, és a' 'Sidó R[nek] / Hangzásai itten mindenütt hever[nek]."[11] Kenyeres gyűjteménye egyúttal latinul is hozza a szóban forgó disztichont: „R habet Ausonicum[!], Liber hic, habet R-que Pelasgum / R habet Hebraeum, praetereaque nihil." Ugyanitt az is kiderül, hogy mind a magyar fordításban, mind a latin eredetiben egy szórejtvénnyel van dolgunk. Eszerint a három szent nyelv *r* hangzójának – a latin *er*, a görög *rho* és a héber *res* – összeolvasásával megkapjuk a rejtett szót: *errores*. Ami latinul annyit tesz 'hibák'.[12] Vagyis a Csokonainak tulajdonított kétsoros és a latin disztichon egyaránt azt állítják, hogy Székely József versei tele vannak hibákkal. Kenyeres gyűjteménye mellett másik kettő, egyaránt a Debreceni Református Kollégiumban található kéziratos gyűjtemény is ebben az összefüggésben őrzi a magyar nyelvű változatot, tudniillik Csokonainak a debreceni kántor fent említett *Próba-tételek* című munkájára készített reflexiójaként.[13]

Székely József verspróbáinak egy példánya a rájegyzett bírálattal együtt három másik kéziratos Csokonai-attribúció kíséretében elegendő bizonyíték lehet arra, hogy Csokonainak tulajdonítsuk a *Próba-tételek* végén szereplő bejegyzést. Jogos és könnyű öröm töltheti el a kutatót, hogy az írásos említések mellé immár a tárgyi bizonyíték is megvan. Ráadásul a *Kenyeres József-gyűjtemény*ben a latin eredeti is úgy van föltüntetve, mintha Csokonaitól származna, s azt követné magyarázó jelleggel a szintén tőle származó fordítás. Mindazáltal a Sebestyének által kolligált kiadványon a vers csak magyarul olvasható. Az viszont, hogy négy kézírásos szövegtanú (a *Próba-tételek* bejegyzését is ideértve) azt bizonygatja, hogy a *recensio* Csokonaitól származik, ám teszik ezt eltérő magyar szöveggel, ugyanannyira irányíthatja a Csokonai-attribúció hagyományozódására a figyelmet, mint amennyire Csokonai szerzőségének elfogadására ösztönözhet. Az utóbbi lehetőséget ellenben teljesen felfüggesztik a további szövegtanúk. A teljesség igénye nélkül – Orosz Andrea szíves közlése szerint összesen 21 db lejegyzése létezik a kétsoros versnek – csak három példát említek.

Az OSZK egy másik kötetes kézirata, *Kazay András diáriuma* (1816–1818, Stoll 1214.), szintén egy debreceni kollégista, a Csokonaihoz hasonlóan latinul is, magyarul is egyaránt verselő Mátyási József szerzőségét feltételezi: „N.B. Poëta Mátyási illyen judiciumot tett egy Könyvről. // Itt a Magyar, Görög és a Sidó R nek / Öszve

[11] Orosz Andrea következőképp oldotta fel Kenyeres lejegyzésében a sorvégek rövidítéseit: „A' Deák, a' Görög, és a' Sidó R-t / Hangzásai itten mindenütt hevert". Orosz, 183. Azonban a hangsúlyszámláló felező tizenkettes versképlet és a párrím logikája szerint rekonstruálni lehet a végződések pontos ragjait.
[12] OSZK Kt. Oct. Hung. 50. 2. kötet, 123b (*Kenyeres József-gyűjtemény*). Vö. Orosz, 183.
[13] „Székelly Josef nevü, Debreceni Kántor valami verseket irt; és ezt a' titulust adta néki: Proba-tétel. Ere Tsokonai Vitez Mihály ezt a' Recensiot tette." TRENk R. 364 (*Etsedy Gábor: Sokféle*, 1823–1857, Stoll 1244.); TRENk R. 5348, 20b (*Szívos József és mások versei*, 1802 után, Stoll 1161.). Vö. Orosz, 183.

tett hangzási mind edgyütt hevernek. // scilicet er ro res".[14] Kováts Józsefnek, a Pápai Református Kollégium egykori hányattatott sorsú diákjának versei között – autográf kéziratban, kéziratos másolatokban és nyomtatásban is[15] – ugyancsak szerepel a magyar nyelvű vers.

Rejtett szó, – és *más* is

A' Déák, a' Görög, és a' Sidó R-nek
Öszvetett Hangzási itt böven hevernek.[16]

Továbbá Sebestyén Gábor a Tudományos Gyűjtemény 1820. évi X. kötetében megjelent cikkében egy sárospataki református kollégiumi professzor, néhai Tsétsi (Csécsi) János „szájába adja" a latin disztichont, ugyancsak egy könyvre tett bírálatként. A sárospataki intézményben két Csécsi János is tanított: apa és fia. Mind a kettő kiemelkedő tanáregyéniség volt a maga idejében. Az id. Csécsi János (1650–1708) a kollégium Habsburg adminisztráció általi elűzetése miatt csak tanársága bő első (1686 február–1687 április) és utolsó éveiben (1705–1708) tanított Patakon. A közbülső időben Göncön és Kassán kellett működnie, ahová a kollégium diáksága részben elmenekült. Így valószínűleg az ifj. Csécsi Jánosról (1689–1769) lehet szó, aki mindvégig Sárospatakon tanított. Másrészt talán az ifj. Csécsi hajlíthatatlan büszkesége, a tudományos autonómiáért a vallással is szembemenő életmódja, emiatt a lelkészekkel és tanártársakkal való összeférhetetlensége és a diákok előtti népszerűsége amellett szólnak, hogy a kollégium „bujdosása" alatt tanító édesapával szemben a fiú emlékezete maradhatott ilyen élő országszerte a református kollégiumi diákság körében.[17] Mindenesetre a Csécsi-említés után Sebestyén a latin epigramma egy másik, Kováts Józsefnek tulajdonított fordítását is közli:

Itt a' Magyar, Görög és a' Zsidó R nek
Öszvetett hangzási halmozva hevernek.[18]

Első látásra is föltűnik, hogy a kétsoros Kováts-féle autográf változat a nyelvi kifejezésmódot tekintve közeli rokonságban van a *Próba-tételek*ben és a *Kazay András diáriumá*ban szereplő, valamint a Sebestyén által rögzített változatokkal: egyetlen háromszótagos ütemnyi eltérés van a második sorban (*itt böven* vs. *számosan* vs. *mind*

[14] OSZK Kt. Quart. Hung. 3117, 108a. Lásd Orosz, 183.
[15] *Uo.*, 266–267.
[16] CSK K 205, 97. f. Autográf. Lásd *Uo*. 183. Nyomtatásban lásd Kováts Jó'sef *Versei, melyeket halála után eredeti kéz irásaiból öszve szedett 's ki adott Ferdős Dávid gyönki professor*, Pesten, Trattner János Tamás, 1817, 53. A második kiadásban lásd Kovács[!] József' *Versei*, Kolozsvártt, [s.n.], 1835, 49.
[17] Lásd Dienes Dénes, Ugrai János, *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013, 45–59.
[18] Sebestyén Gábor, *Mesterséges Versek*, Tudományos Gyűjtemény, 1820/10, 126.

edgyütt vs. *halmozva*). Ezen felül az egyedüli eltérés, hogy a *Kazay András diáriuma* és a Sebestyén megőrizte változatok a latin epigramma teljes célnyelvi konverzióját hajtották végre. De a *Kenyeres József-gyűjtemény*ben szereplő változattól is csupán a második sor első három szavában és az ütemek tartamában van némi eltérés: a zárszó a rímmel ugyanaz. A Sebestyén által közölt Kováts-fordítás sajátossága, hogy a *h* hang alliterálásával fokozza a kárhoztatott hibák számosságát, így valamelyest vissza is adja a latin epigrammában, illetve a rejtvényszóban (*errores*) háromszor ismétlődő *r* hangot. Ha például választani kellene, poétikai-retorikai kivitelezés dolgában és esztétikailag ez utóbbi változat kifinomultabb a többinél.

Az idézett szövegtanúk számosságából még nem következik, hogy a magyar változat egy latin eredeti fordítása legyen. Másrészt pedig a számos regisztrálható magyar fordításhoz képest aránylag sok szerzőségi adat kínálkozik: Csokonai, Mátyási és Kováts személyében legalább három jelölt is akad. Harmadrészt a legszűkebb halmazt alapul véve is a Sárospatak–Debrecen–Pápa városok alkotta kollégiumi miliőn belül közkézen forgó szövegről[19] és annak variánsairól beszélhetünk.[20] Ilyenformán a szerzőség megállapításának jelentősége szinte elenyésző. A közköltészet talaján állunk ugyanis, ahol a szövegek variálódásának (variogenezisének) biztosítéka az anonimitás, más szavakkal a szerző-funkció hiánya;[21] vagy jelen esetben épphogy a szerzőjelöltek megsokszorozódása (a két véglet). Ha tehát belátjuk, hogy a szóban forgó vers használatbavételének kiterjedt hálózatával van dolgunk, inkább érdemes azt megvizsgálni, mikor, milyen funkcióban alkalmazhatták a vers szövegét, s hogy egyáltalán történetileg milyen használatbavételi módok figyelhetők meg. Funkcióváltás és használatbavétel címén nyer értelmet a fordításokról való gondolkodás is. Ez esetben elengedhetetlen a rejtvényvers nyelvi potenciáljának és jelentésének vizsgálata.

Műfaj vagy retorikai jelenség?

Induljunk ki abból az adatból, hogy vizsgált szövegünk rejtvényvers. Szigeti Csaba *Magyar contrainte-ek és francia megkötések* című tanulmánya nyomán fontos tisztázni, hogy írói eljárásról beszélünk (*device*), nem műfajról vagy műfajspecifikumról. Magát az eljárást a korabeli poétikai-retorikai kézikönyvek összefoglaló néven rébusznak, azon belül *charade*-nak (betűrejtvény) nevezik,[22] amely esetünkben egy epigrammában érvényesül. Amikor tehát tanulmányomban a szórejtvény vagy rejtvényvers megnevezéseket használom, Szigeti Csabát követve nem műfajra gondolok,

[19] Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar költészet variációs rendszere (1700–1840)*, Budapest, Arguemtum, 2009, 19–21.
[20] *Uo.*, 32–35.
[21] Vaderna, 307–308.
[22] Szigeti Csaba, *Magyar contrainte-ek és francia megkötések: (Első közlemény) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 3.*, szerk. Csörsz Rumen István, Budapest, reciti, 2014, 65.

hanem retorikai eljárásra utalok. Szigeti megfigyelése szerint ugyanis a rejtvényt a fordítás során a nyelvek eltérő törvényszerűségei miatt gyakran csak a célnyelvre jellemző sajátos megkötéssel lehet visszaadni.[23] Ezért nem műfaji, hanem retorikai természetű problémáról van szó. Erre jó példa az *Errores*-nek a Sebestyén által a Tudományos Gyűjteményben közölt változata, ahol a *h* hang hármas alliterációja adja vissza a különféle *r* hangok redundanciáját. Hogy maga a megkötés milyen műfajban valósul meg, Szigeti állítása szerint irodalomszociológiai szempontból – tudniillik valamilyen elit vagy populáris regiszter kapcsolható-e hozzá – szintén nem mérvadó. (Szigeti ezt az echó-versek esetén tisztázza, amelyekben az echót ugyancsak megkötésnek és nem műfajnak minősíti.)[24]

Jelen *charade* magyar fordításainak érdekessége, egyben közös vonása, hogy a megkötés a latin ábécé egyezményessége révén minden nehézség nélkül átvihető a latinról a magyarra. Így a rejtvényszó mindkét nyelvben a szintagmák szintjén, az „R"-ekhez kapcsolt jelzők útján mutatkozhat meg. A következő lépésben a megfejtéshez az eredményül kapott három szent nyelv: három ábécé három *r* hangzóját kell együtt összeolvasnia/kiejtenie az olvasónak. Ezzel szemben a rejtvény értelme, hogy tudniillik az *errores* szó pontosan mire is vonatkozik, mindig az adott szövegkörnyezet: különféle vallási, társadalmi, ideológiai folyamatok függvénye. Például Sebestyén említett cikkében a szórejtvény csattanó helyzetben, a mesterséges költői játékok – úgymint a betűk számértékével (chronostichonok, caballisticumok), valamint a betűk és a szavak kiolvasási irányával kombináló eljárások (rákvers) – záróakkordjaként szerepel. Ilyen körülmények között, minthogy a latin, a görög és a héber ábécében a betűk számértéke eltérő, az errores az ebből fakadó betűhibákra és zagyvaságokra is utalhat.[25] Ám nemcsak abban az értelemben, hogy az illető mesterfogás sikerületlenül nem a megfelelő évszámot adja eredményül. Sebestyén használatában a rejtvényvers és megfejtése az ilyen mesterséges költői fogások játékosságát felnagyító értelemben a jelenség egészének paródiájaként is fölfogható. Itt tehát arról van szó, hogy a mesterséges nyelvi eljárások lényegét Sebestyén (s hozzá hasonlóan egyébként Szigeti is) a játékosságban és a szórakoztatásban látta.[26]

Feltétlenül meg kell jegyezni, hogy Sebestyén nem véletlenül tartotta a szórejtvényt Kováts versének. Orosz Andrea hívta fel a figyelmemet arra – aki Kováts Józsefről szóló monográfiája után a Kováts-versek kritikai kiadásának elkészítésén fáradozik –, hogy Sebestyén négy évvel a költő halála után, 1813-ban lemásolta a verseket, melyekhez életrajzot is szerkesztett a szerencsétlen véget ért költő életéről. Kovátsot ugyanis két társa mellett egy katolikus templomban történt botrányos viselkedése miatt elítélték és börtönbe vetették, ahol a fogvatartás nyomorúságos körülményei miatt fiatalon,

[23] *Uo.*, 77.
[24] *Uo.*, 64, 98.
[25] *Uo.*, 70.
[26] *Uo.*, 53–54, 61; Sebestyén Gábor, *A' Római Számok*, Tudományos Gyűjtemény, 1820/4, 76–80; Sebestyén, *Mesterséges*, 124–126.

mindössze 29 évesen elhunyt.[27] Sebestyénnek ez az előbb említett kézirati munkája ma is megvan az OSZK Kézirattárában.[28] Azt is tudni lehet, hogy a Sebestyén-családtól Jókai Mórhoz került; jóllehet, Jókainak az édesapja után is tulajdonát képezte egy kéziratos Kováts-gyűjtemény.[29] Nem volna különösebb értelme ennél a ténynél időzni, ha a Jókai által szerkesztett, Az Üstökös nevű dualizmus kori élclap 1860. évi 12. száma nem közölte volna ezt a szórejtvényt erősen rövidített formában ugyancsak *Csokonai birálata* címmel.[30] Kováts ugyanakkor említett s 1803-ból való autográf kéziratába felvette saját versei közé a maga fordítását *Rejtett szó, – és más is* címmel, ami arra utal, hogy ő a maga fordítását mintegy rögzítve saját művének tekintette. Ettől függetlenül Sebestyén és Jókai későbbi utánközlései vagy utánköltései (Sebestyénnél a *h* alliterációja, Jókainál a csattanó félsorossá tömörítése: „Itt a deák, görög és zsidó errek – Rakással hevernek.") azt mutatják, hogy Sebestyén is, aki Debrecenben, Jókai is, aki előbb Komáromban majd Pápán volt református kollégiumi diák, a kollégiumi diákközösség költészeti hagyománya révén ismerte a rejtvényverset. A Kováts-, Sebestyén- és Jókai-féle változat és a többi ismertetett kéziratos előfordulás közös vonása mindenesetre az, hogy mindegyik fontosnak és nélkülözhetetlennek tartotta a szállóige műbírálati funkciójának kiemelését, rögzítését. Ennek eklatáns példája, hogy Kováts a rejtvényvers terminus technicusa mellet[31] ezt a funkciót is átmentette a maga fordításának címbe: *Rejtett szó, – és más is (*kiemelés tőlem: R. J.). A bíráló funkció tehát mindvégig az *Errores* meghatározó és velejáró értelmezési horizontja maradt – de vajon miért?

Protestáns műbíráló epigramma

Ennek megértéséhez a reformáció történetének egy szeletét szükséges feleleveníteni. Luther Márton halála után követői között hitviták támadtak, amelyeket az augsburgi vallásbéke sem enyhített. A reformáció hívei Luther és Melanchton személye közt megoszló pártokra szakadtak többek között a jó cselekedetek szükségessége, a megigazulás kérdése, a szabad akarat, az eredendő bűn, vagy Jézus Krisztusnak az oltáriszentségben valóságos jelenlétét illetően. A teológiai tankülönbségeket először az ágostai hitvallás dokumentumával (1530), majd ennek törvényi erőre emelése utáján az augsburgi vallásbékével (1555) kívánták rendezni. Mivel azonban az új hit dolga szorosan összefonódott a német fejedelmek politikai törekvéseivel, az 1550-es évtized folyamán a fejedelemségek egyesítésének kudarca az azirányú hajlandóság ellenére a tan egységét sem tette lehetővé. Az ágostai hitvallás újbóli kinyilvánítása viszont

[27] Orosz, 123–136.
[28] OSZK Kt. Oct. Hung. 696. Sebestyén Gábor, *Elegybelegy az az Némelly Vers Szerzők Versei*. Vö. Orosz, 245.
[29] *Uo.*
[30] Jókai Mór, *Csokonai birálata*, Az Üstökös, 1860. március 24., 95.
[31] Szigeti, 70.

hosszú távon eredményre vezetett. Ágost szász választófejedelem kezdeményezésére lutheránus teológusok szélesebb csoportja először a fejedelem székhelyén, Torgauban (1576), majd ezen előkészítő fázist követően a teológusok egy szűkebb köre a Magdeburg melletti bergeni kolostorban megfogalmazta az ún. *Formula Concordiae*-t (1577): egy a korábbi hitvallások szövegeit, valamint Luther és Melanchton tanait egyesítő szimbolikus dokumentumot. A szabályzat végül nyomtatásban *Liber Concordiae* címmel németül a Szász Választófejedelemség központjában, Drezdában látott napvilágot (1580) azzal a szándékkal, hogy a német-római fejedelemségek aláírásukkal is megerősítsék a hitágazati dokumentumot. A lutheránus fejedelemségek közel kétharmada alá is írta a könyvet, amely dogmatikus ügyekben a mai napig az evangélikus egyház érvényes határozatának számít.[32] Ugyanakkor a *Liber Concordiae* nemcsak a katolikusok vagy Kálvin követői, hanem az evangélikus hívők és teológusok többsége között is ellenérzést váltott ki, aminek számos, gúnyosabbnál gúnyosabb hangvételű, a hitágazati könyv tartalmát cáfoló nyomtatványokban adtak hangot.

A tárgyalt szórejtvény a lutheri reformációnak ebben a válságos és elmérgesedett pillanatában keletkezett, latinul. Első nyomtatott szövegváltozata, mely a három szent nyelv *r* hangzójának írásmódját illetően egyedül az ifj. Csécsi János professzornak tulajdonított változattal mutat rokonságot,[33] közvetlenül a *Liber Condordiae* megjelenése után 1581-ből adatolható. Az adat nyomára, mint manapság majdnem mindennek, az internet segítségével jutottam. Pázmány Péter *Hodoegus*ának, avagy *Isteni igazságra vezérlő kalauzá*nak mindhárom 17. századi kiadásában és negyedik, 18. századi újrakiadásában is megtalálható a latin epigramma, amelyet Pázmány a *Concordia* hitbéli tévelygéseivel kapcsolatban idéz.[34] Ugyanitt egy Johannes Nas nevű

[32] A *Liber Concordiae*-ről és keletkezésének körülményeihez lásd Pázmány Péter, *Hodoegus. Igazsagra-vezerlö kalavz […]*, Poson, [typis Societatis Jesu], 1637, 435–437 (RMNy 1697). Pázmány művének ez a harmadik kiadása, melynek facsimile kiadását lásd Pázmány Péter, *Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz… Pozsony, 1637*, kiad. Kőszeghy Péter, tan. Hargittay Emil, Budapest, Balassi, 2000 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 32); F. Barbierato, *Confessio Augustana = Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, ed. M. Sgarbi, Cham, Springer, 2019, 807–809; F. Barbierato, *Formula Concordiae = Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, ed. M. Sgarbi, Cham, Springer, 2022, 1282–1283; Peter Meinhold, *Andreae, Jakob = Neue Deutsche Biographie*, Berlin, Duncker & Humbolt, 1953, I, 277–278.

[33] „Hic Liber Ausonium habet R: sic Ro-que Pelasgum; / Res habet Hebraeum, praetereaque nihil." Sebestyén, *Mesterséges*, 126. Az ifj. Csécsi apjához hasonló (Hollandia), ám még inkább kiterjedt peregrinációja (Hollandia, Anglia, Svájc, Franciaország, Németország), valamint tanári állásakor is élő külföldi kapcsolatai (Bázel) arra is rámutathatnak, hogy hányféle módon is találkozhatott az epigrammával. Az alább felsorolt forráskiadványokból ugyanis kitűnik, hogy az epigrammát például több hallei, kölni, lipcsei, frankfurti, jénai, augsburgi és müncheni nyomdatermék is közölte. Az apa és fia külföldi tanulmányaira vonatkozó adatokat lásd Dienes, Ugrai, 46, 55.

[34] Tanulmányomhoz az 1637-es harmadik kiadást használtam, a továbbiakban is erre a kiadásra hivatkozom. Az első két kiadás Pozsonyban, 1613-ban és 1623-ban jelent meg, a negyedik Nagyszombatban, 1766-ban. A *Kalauz* kiadásairól lásd a facsimile kiadás kísérő tanulmányát: Hargittay Emil, *Pázmány Péter Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz… Pozsony, 1637* = Pázmány Péter, *Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz… Pozsony, 1637*, kiad. Kőszeghy Péter, Budapest, Balassi, 2000, 6–8.

személy munkájára hivatkozik, amelynek emlékezetből közel pontos címét is megadja: „*Nova super Nova novorum, lit. M.*”.[35] A kiadvány 1581 júniusában és decemberében egymás után két kiadásban is megjelent, Pázmány a bővebb decemberi megjelenésére utal. A munka második kiadása Nas anyagbővítésén esett át, ám mind a két változat tartalmazza a latin epigrammát, amelyet sajátos módon ugyanaz a három verzális *R*-rel szedett cím vezet be:[36]

In LibRum ConcoRdiae LutheRanae.

R habet Ausonium, liber hic, Rho habetque Pelasgum,
Res habet Hebraeum, praetereaque Nihil.

Pázmány az epigrammát a felirat nélkül, ám másik két, a *Liber Concordiae*-t bíráló latin epigrammával együtt idézi, amelyeket szintén Nastól vett át. Ezek közül az egyik egy ún. *tetrastichon cancrinum*, azaz négy disztichonból álló rákvers, melyet az utolsó szón kezdve visszafelé olvasva ellenkező értelmű szöveget kapunk. Nevezetesen a vers visszafelé a *Liber Concordiae*-t megszövegező egyik vezető teológus, Jakob Andreae (Schmiedlein 1528–1590; lásd Pázmánynál a margón *Schmidelin*ként) dicséretével ellenkezőleg az ő és a könyv dicstelenítését taglalja. Pázmány két elejtett megjegyzése nyomán kísérletet tehetünk az *Errores* megközelítőleg pontos keletkezési idejének meghatározására, ami a rákvers Násnál szereplő kolofonjából adódik. A kolofon latinul és Pázmány fordításában a következő: „*Sparsum et repertum VVittenbergae*[!] *11. Nouemb. Anno LXXX.*[!]”;[37] vagyis, hogy 1580. november 11-én „*Vittembergá*-ba[n] illyen *Verseket* hintenek szerte-szerrel”.[38] Pázmány a rákversre utalva az *Errores* keletkezési idejéről így ír: „Ugyan akkorban, ezen *Concordiá*-rúl, másut illyen *Verseket* írának”.[39] Természetesen leírja azt is, hogy 1580-ban adták ki a *Liber Concordiae*-t. A rejtvényverset mindenesetre a rákvers kolofonjából datálja, noha annak keltezését maga Nas nem jelezte könyvében.

[35] Pázmány, 436.
[36] Johannes Nas, *Nova novorvm: in qvibvs, tvm avtores, confessio et doctrina libri, qvem patres Bergenses concordiam vocant; tvm verò symbola, precationes, Epistolae, adeoqve varia Epigrammata, Secreta, et Acta breviter et perspicuè continentur […]*, Anglipolum, Wolfgang Eder, 1581, D4v (VD16 N 124). Második kiadása: Johannes Nas, *Nova, supra nova novorvm: in qvibvs, tvm avtores, confessio et doctrina libri, qvem patres Bergenses concordiam vocant; tvm verò symbola, precationes, Epistolae, adeoqve varia Epigrammata, Secreta, et Acta breviter et perspicuè continentur […]*, Anglipolum, Wolfgang Eder, 1581, G1v (VD16 N 125).
[37] *Uo.* G1r.
[38] Pázmány, 436.
[39] *Uo.*

A datálás kérdéséhez

Hogy lássuk, a dolog mennyire komplikált, más források másképp idézik fel a rejtvényvers keletkezési körülményeit. Például Johann Heinrich von Seelen (1687/88–1762) német pedagógus és teológus apologetikus könyvében igen kegyetlen tréfának nevezi az epigrammát, amelyet „valami kálvinista" költőnek tulajdonít a *Formula Concordiae* megszövegezésének idejéből.[40] Daniel Heinrich Hering (1722–1807) református teológus a brandenburg-poroszországi református egyház történetéről szóló 1778-as munkájában szintén azt írja, hogy a rejtvényvers még a *Formula Concordiae* idejében, 1577-ben keletkezett. Amikor Stendalban a dokumentum aláírására került sor, „valaki titokban megírta ezt a disztichont a székesegyház kerengőjében", majd a verset is idézi Nashoz képest némi eltéréssel.[41] Hering a disztichont a keletkezési körülményekkel együtt Samuel Lenz (1686–1776) német történésztől vette át. Lenz szülővárosa, Stendal történetéről szóló munkájában írja, hogy 1577. augusztus 1-jén és 2-án a *Formula Concordiae*-t a Szent Miklós székesegyházban felolvasták és azt valamennyi lelkipásztor aláírta. Ugyanekkor pedig „a szuperintendes házából a templomba menet a székesegyház keresztfolyósólyának bal oldalára volt felírva a disztichon".[42] Ha Lenz-cel az élen hihetünk e három szövegtanúnak, akkor a disztichon a *Liber Concordiae*-nél előbb, 1577-ben keletkezett, és lényegében falfelirat volt, amelynek szerzője a dolog természetéből adódóan ismeretlen, s akinek még a felekezeti hovatartozása sem világos (Kálvin vagy Luther követője volt?).

---

[40] „[M]odo aliis eludebant scommatibus [sc. *Formulam Concordiae*], quae inter impium valde est hoc Calviniani cuiusdam Poëtae: R habet Ausonium liber hic: habet Rque Pelasgum. / R habet Hebraeum, praetereaque nihil." Johann Heinrich von Seelen, *Stromata Lvtherana, sive variorum scriptorvm ad sacrorvm emendationem, Avgvstanam confessionem, versionem bibliorvm, articvlos Smalcaldicos, ac ivbilea idcicro celebrata, nec non varia alia,, spectantivm, […] syntagma*, Lubeca, Ionas Schmid, 1740, 265.

[41] „Als in Stendal 1577. die Concordien Formel unterschrieben werden sollte, schrieb einer insgeheim dies Distichon im Kreuzgange des Doms an: R habet Ausonium liber hic, habet R. habet Hebraeum, praetereaque nihil." Daniel Heinrich Hering, *Pastors der evangelisch-reformirten Kirche und der königlichen Friederichs-Schule Directors zu Breslau Historische Nachricht von dem ersten Anfang der Evangelisch-Reformirten Kirche in Brandenburg und Preussen under dem gottseligen Churfürsten Johann Sigismund […]*, Halle, Johann Jacob Curt, 1778, 3 (lásd a c lapalji jegyzetben).

[42] „Zu der Zeit ward im Creutzgang gemeldten Doms St. Nicolai zur lincken Hand, wenn man von des Superintendenten Hause nach der Kirche gehet, dieß Distichon angeschrieben: R. Habet ausonium[!] liber hic, habet R. que Pelasgum. / R. Habet Hebræum, prætereaque nihil." Samuel Lenz, *Fortgesetzte Anweisung zu einer Stendalschen Chronick, […]*, Halle, Johann Andreas Bauer, 1748, 34. Idézi Hering, 3 (lásd a c lapalji jegyzetben). Samuel Lenzről lásd Stenzel, *Lenz, Samuel = Allgemeine Deutsche Biographie*, Lassus, Litschower, 1883, XVIII, 279–280.

A szerzőség kérdéséhez

Az epigrammát közlők mezőnyében, sok más, 16–17. századi humanista között,[43] teljesen egyedülállónak bizonyul Elias Maior (1588–1669) sziléziai zenész-pedagógus[44] posztumusz megjelent tankönyvével. Maior, akit 1631. május 1-jén Boroszlóban iskolai rektori kinevezésével egy időben koszorús költővé is avattak,[45] szintén egy koszorús költőt: Paulus Melissust tartotta a rejtvényvers szerzőjének. Maior nyelvtani tankönyvében az idézés módszerét tárgyalva hozza példának az epigrammát. Tételmondata szerint az egyes szerzőknek nemcsak a nevét kell megemlíteni, hanem dicsérni vagy vitatni is illik műveiket, hogy így jelezzük, olvastuk az adott könyvet. Bírálni azonban csak ritkán és óvatosan szabad. Erre példa az epigramma, amelyről Maior megjegyzi, „hogyha jól emlékszem, Paulus Melissus finoman így élcelődött egy bizonyos könyvön."[46] Az itt idézett változat az epigramma standardnak is tekinthető megfogalmazását követi, amely a görög és a héber megfelelő karaktereket egyformán a latin R-rel helyettesíti.

Úgy tűnik, csak Elias Maior tétova emlékezetére hagyatkozhatunk, akinél Paulus Melissus nevének említése az epigrammához köthető szerző-funkcióra ugyanolyan megbízhatatlan adat, mint amilyenekkel a névtelen és csak a vers keletkezési, lejegyzési körülményeit örökül hagyó forrásoknál szembesülhettünk. Mégsem kell üres kézzel hazamenniük a filológusoknak, Istennek legyen hála! Ugyanis Molnár Dávid egyik előadása fölhívta a figyelmemet a protestáns teológusból premontrei szerzetessé lett Barthold Nihus régi és új latin költők ismertebb kétsorosaiból összeállított antológiájára, amely 1642-ben jelent meg.[47] Nihus antológiája feltünteti az egyes

---

[43] Rájuk terjedelmi okokból nem térek ki részletesen. Lásd például Stanislaus Rescius, *Ministromachia, in qua evangelicorum Magistrorum [...] iudicia [...] recensentur*, Cracovia, Architypographia Regia, 1591, 39 (második kiadás: Colonia: Henricus Falckenburg, 1592, 33.); Stanislaus Rescius, *De atheismis et phalarismis evangelicorum libri duo, quorum prior de fide, posterior tractat de operibus eorum*, Neapolum, Io. Iacobus Carlinus, 1596, 153, 195–196, 332; Emanuele Tesauro, *Il cannocchiale aristotelico, o sia idea delle argvtezze heroiche vulgarmente chiamate imprese, et di tvtta l'arte simbolica, et lapidaria contenente ogni genere di figvre et inscrittioni espressiue di arguti et ingeniosi concetti […]*, Torino, Gio. Sinialbo, 1654, 46 (a szerző által átdolgozott, véglegesített kiadása: Torino, Bartolomeo Zauatta, 1670, 21); Octavius Boldonius, *Epigraphica sive Elogia inscriptionesque quoduis genus pangendi ratio […]*, Augusta Pervisia, Laurentium, 1660, 427.

[44] Tomasz Jeż, *From the Diaries of a Musical Humanist: Schreibkalenders by Elias Maior (1588–1669) as a Source for the History of Wrocław Musical Culture*, Odrodzenie i Reformacja w Polsce, 61, 2017, 280–286.

[45] J. L. Flood, *Poets Laureate in the Holy Roman Empire*, Berlin, De Gruyter, 2006, Vol. 3: L–R, 1233–1237. Idézi Jeż, *From the Diaries*, 282.

[46] „Paulus Melissus, si recte revoco mihi in mentem, de quodam libro ita eleganter lusit: R habet Ausonium liber hic habet Rque Pelasgum, / R habet Hebræum, præteraque nihil." Elias Major, *Liber postumus de varianda oratione ad lectionem veterum et sermonis puri copiam parandam in primis necessarius*, Vratislavia, Joh. Adam Kästner, 1684, 732.

[47] Molnár Dávid, *Versőrlő malomkőnek korpája? Filiczki János költői életműve*. Előadás a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztálya Vitaülésén (2024. április 30.).

szerzők neveit. Ilyen módon sikerült eljutni egy németalföldi humanista költő, Karel Utenhove személyéhez (Karl von Utenhove, Charles Utenhove, Carolus Utenhovius, 1536–1600), aki Melissusnak személyes jóbarátja volt. A disztichon Nihus válogatását megelőzően Utenhove saját 1568-as verseskötetében látott napvilágot. Nihus is innét vette át a szerző két másik kétsorosával együtt.[48]

Ugyanakkor kifejezetten beszédes Elias Maior referenciája, hiszen ő egyfelől mégis megemlít egy elfeledett német humanista szerzőt. Paul Schede (Paulus Melissus, 1539–1602) alakja mind a kálvinista szerző toposzának, mind az epigramma feltételezhető eruditus, humanista szerzőideáljának megfelel. Másfelől nyilván Schede és Utenhove barátsága és számos ponton összefonódó életútjuk (kálvinista hit miatti bujdosás, Pléiade-iskola hatása, német nyelvű líra kiművelése, zsoltárfordítás) lehetett az oka annak, hogy végül is tévedett, amikor az epigramma szerzőjeként Schedére és nem Utenhovéra emlékezett.

Maior szerzőmegjelölése a konfesszionalizáció tekintetében is páratlan adat. Jóllehet nála közvetlenül nem a protestantizmus kontextusában szerepelt a költemény, körülírása azonban, mely szerint Schede „finoman élcelődött egy bizonyos könyvön", nem hagyhatott kétséget az olvasóban afelől, mire gondolt az iskolai rektor. Ez is azt támasztja alá, hogy a boroszlói protestáns elit a Szilézia-szerte propagált lutheránus ortodoxia környezetében is Melanchton mérsékelt tanainak és humanizmusának követője volt.[49] Ilyen módon választ is kaphatunk a Samuel Lenz előadása szerinti stendali falfelirat készítőjének felekezeti hovatartozására, aki tehát vagy Kálvin, vagy Melanchton követője lehetett.

Utenhove 1568-as kötete viszont nem ebbe a keretbe helyezte a verset. Nála ugyanis az epigramma címe ez: *In librum Argyropagitae cuiusdam ex meris constantem erroribus*, azaz „Valamely Pénzsóvár csupa hibákból álló könyvére". Utenhove ezzel az egész kötetére jellemző szójátékkal, amilyenekkel Európa híres embereinek neveire játszott rá, valószínűleg az Erasmus nyomán vitatott szerzőségű *Corpus Areopagiticum*ot, azaz az újszövetségi Areopagita Dénes (Pszeudo-Dionüsziosz) személyéhez köthető írásokat bírálta. Ehhez képest Nihus 1642-es antológiájában már homályos a címadás: „Egy könyvre, amiben semmi sincs, csak hiba" (*In libellum, ubi nil nisi errores*). Mindenesetre az epigramma kálvinista háttere már itt, a németalföldi késő humanizmus közegében nyilvánvaló, amitől a *Formula Concordiae*-féle lutheránus ortodoxia bírálata alig egy lépés.

---

[48] „Er habet Ausonium liber hic, R habetque Pelasgum, / R habet Ebraeum, praetereaque nihil." Carolus Utenhovius, *Xenia seu ad illustrium aliquot Europae hominum nomina, Allusionum (intertextis alicubi Ioach. Bellay eiusdem argumenti versibus). Liber Primus* Basilea Rauracorum, [s.n.], 1568, 108; Bartoldus Nihusius, *Epigrammata disticha poetarum latinorum, veterum et recentum nobiliora; quae unico constant hexametro et pentametro*, Colonia Agrippina, Iohannes Kinckius, 1642, 66.

[49] Jeż, *From the Diaries*, 277–280.

Az epigramma további funkciói a régi írásbeliségben

A felsorolt kútfőkre hagyatkozva adódik, hogy az epigramma a szóbeliségből érkezhetett a nyomtatott írásbeliségbe. Ahogy Samuel Lenz is 18. századi historiográfiájában írott forrás helyett az oralitáshoz nyúlt az epigramma keletkezéstörténetét illetően, amelyet valószínűleg elmondás útján is ismerhetett, úgy a 17. századi recepciót érintve Elias Maior is olyan latin igével utalt a vers megképződésére (*lusit*), mely jelentése szerint alapvetően szóbeli közlést feltételez. Ebből a szempontból Nas gyűjteménye olyan szövegek leltára lehet, amelyek valószínűleg szóban, vagy máskülönben a *litterae* kéziratos nyilvánosságában terjedhettek. Csörsz Rumen István közköltészetre értett leleményes kifejezésével élve[50] a gyűjtemény a „*sub-litterae*" valamiféle halmazának is tekinthető, amely ilyen módon a kora újkori német köz-irodalmiság egy különleges szeletét őrizte meg az utókornak németül és latinul vegyesen. A „*sub-litterae*" kifejezés alatt itt most nem a közköltészet anyaga értendő, hanem a *litterae*-n belül szűkebben vett nem feltétlenül tudományos igénnyel és efemer igazságtartalommal rendelkező, ám magasan retorizált: fikciós, szatirikus, travesztált verses és prózai szövegek tartoznak. Ennek beszédes jele lehet, hogy az egymás után két kiadásban is megjelent gyűjteményt a *litterae* provokált szakterülete: a teológia művelői szóra sem méltatták.[51] További erős érv lehet, hogy a szerző-funkciók elenyésző mértékben vannak jelen Nas gyűjteményében. Ám ez Nas közreadói névtelenségével együtt nem a közköltészetre, hanem a reformáció hitvitairodalmára jellemző anonimitást tükrözi. Mindazonáltal a kiadvány populáris irányultságának ékes bizonyítékai a népnyelvű szövegek nagy száma és a „merész, differenciálatlan polémia",[52] továbbá a kép és szöveg egységét képviselő embléma jelenléte. Jóllehet, mindez együtt és külön sem alacsony iskolázottságú olvasót feltételez, ahogy az epigramma megalkotójának is a *litterae* kultúrájában jártas, protestáns teológiai műveltséggel rendelkező személynek kellett lennie – mint amilyenek Utenhove vagy a szóba hozott Melissus voltak. Hiszen az így transzponált „*sub-litterae*" műveléséhez ugyanúgy ismerni kellett a *litterae* humanista műveltségen alapuló imitációs és kompilációs feltételrendszerét.

Ami az epigramma kompozíciójának szintaktikai és szemantikai szívósságát illeti, fontos megállapítani, hogy a mindegyik lejegyzésben érintetlenül maradt belső mag – a *liber hic* a hexameterben – a *Liber Concordiae* emlékének őrzője. Még akkor is, ha a költemény utóéletében az említések nagyrészt már elfedik, hogy az eredetileg milyen könyvre utalt. E szempontból az epigramma 18. századi továbbélésére vonatkozó példák két jellegzetes vonulatát érdemes kiemelni.

---

[50] Csörsz Rumen István, *A közköltészet új irodalmisága*. Előadás a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi Osztálya *Hagyományozódás és változás: a XVIII. század irodalma* című kézikönyv-előkészítő műhelynapján (2024. március 19.).

[51] Irene Dingel, *Concordia controversa: Die öffentlichn Diskussionen um das lutherische Konkordienwerk am Ended es 16. Jahrhunderts*, Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 1996, 571.

[52] *Uo.*

Túlnyomórészt német nyelvterületen megjelent munkákról van szó, lévén a reformáció bölcsője a kora-újkori Németország volt, amelyek latinul és olykor német fordításban is idézik az epigrammát. Az egyik csoport a szórejtvény konfesszionális beágyazottságát őrizte meg. Vagyis e munkákban akár az ellenreformáció, akár a reformáció (utóbbi a maga belső megosztottsága útján) azt az álláspontot képviseli, vagy cáfolja, miszerint a *Liber Concordiae* a teológiai igazság serpenyőjében könnyűnek találtatott. A protestantizmus két fő ágát képviselik egyrészt a fentebb már idézett református teológus Daniel Heinrich Hering, másrészt Samuel Lenz lutheránus jogász-történész, akire Hering utalt is, harmadrészt a lutheránus Johann Heinrich von Seelen. Az ellenreformációt tekintve szinte kivétel nélkül jezsuita szerzetesek németül megjelent könyveiről van szó. Magyar vonatkozásban Szentiványi Mártonnak, a nagyszombati egyetem teológiaprofesszorának 1703-ban, az akadémiai könyvnyomdában megjelent művét érdemes külön megemlíteni.[53]

A historia litteraria másik műfaji csoportja, amely regisztrálja a latin disztichont, az enciklopédikus jellegű nyelv- és iskolai ábécéskönyvekből, valamint a művészeti és tudományos lexikonokból kerül ki. Ezek jellegzetessége, hogy az ábécérendben egymást követő szócikkek között az R betűhöz sorolt latin költemény idézésekor már nem tisztázzák, hogy az konkrétan milyen könyvet bírál, hanem csak az „egy bizonyos könyvet" fordulattal utalnak rá (*einem gewissen Buche*) – ritkábban még a *Formula Concordiae* kezdőbetűivel is.[54] Ilyen módon ezen enciklopédikus jellegű munkák általános, adatszerű tudásfelhalmozása miatt a vers kívül esik az elsődleges értelmezési keretén. Viszont ugyanezért egy újabb kontextussal is gazdagodik, miután a lexikonok kivétel nélkül felidéznek egy réges-régi, az *r* hangzóval kapcsolatos előítéletet.[55] Tudniillik a több, egymásra következő *r* hangzó kiejtését a rómaiak a

[53] Márton Szentiványi, *Strittige Abhandlungen Der Metzerey-Lehren […]*, Tyrnau, Academischen Buch-Druderrey, 1703, 57–60, itt: 58–59. Lásd még másik két jezsuita szerzetes művében: Vitus Pichler, *Augspurgische Confession der Lutheraner auf die Theologische Wag-Schal gelegt, und zu gering erfunden […]*, Augsburg, Martin Happach und Frantz Xav. Schlüter, 1730, 146–149, itt: 148; Franz Neumayr, *Frag: Ob die Protestantische Klagen Wider das Pabstthum Einen klugen Mann Von der Römisch-Katholischen Religion abhalten sollen? […]*, München, Ingolstadt, Frantz Xaveri Crätz und Thomas Summer, 1754, 74–75, itt: 75, ahol Neumayr verses német fordítást is ad az epigrammához: „Diß Buch hat nichts als R. / Latein-Griech- und Hebräisch R. / Das ist ein schlechte Ehr.". Továbbá lásd például egy ferences szerzetes művében: Corbinian Luydl, *Institutionum theologiae moralis christianae et euangelicae: pars II. continens dissertationem IV. et V. de conciliis, et s. pontifice, cet.*, [Kempten], Engelbert Stadler, 1771, 726–727, itt: 727.

[54] „Im vorigen Seculo wurden folgende Verse von der F. C. herum getragen: R. habet Ausonium liber hic habet Rqve Pelargum:[!] / R. habet Hebraeum praetereaqve nihil." *Das ABC cum notis variorum*, Leipzig – Dressden, Mieth – Zimmermann, 1695, 78. Kétkötetes újrakiadása is ismert 1703-ból, ahol az első kötet az 1695-ös kiadást tartalmazza, a második pedig e korábbi kötet anyagának bővítését.

[55] Lásd például Johann Friedrich Fritz, *Neu eröffnetes in Hundert Sprachen bestehendes A.b.c. Buch, Oder Gründliche Anweisung, in welcher der zarten Jugend nich allein in der Teutsch, Lateinisch, Frantzösisch, Italiänischen, u. sondern auch zu denen meisten Orientalischen Sprachen, deren Erkänntniss und Ausprache in kurtzer Zeit zu lernen, Ein leichter Weg gezeiget wird*, Leipzig, Christian Friedrich Gessner, 1743, 13; Jan Teodor Jabłoński, Johann Joachim Schwabe, *Johann Theodor Jablonskies allgemeinen*

kutya morgásával asszociálták, emiatt írásban gyalázatos betűnek nevezték (*littera canina*), s főleg a hétköznapi beszédben, de az írott nyelveben is óvakodtak annak túlzott használatától.[56] Ilyen értelemben a disztichon *r* hangzóit már nemcsak dogmatikai tévedések visszhangjaként lehetett hallani, hanem abból ki lehetett érteni a stiláris hibákkal, nyelvi normasértéssel vagy jellemhibákkal való azonosítást is. Mindazonáltal az epigramma az anyanyelvi latin beszélők hallótávolságán kívül éppen a ropogó *err*eknek köszönthette töretlen népszerűségét és költői kifejezőerejét. E tekintetben sajátos előkelő helyre is szert tett. Egy főleg ókori költők szentenciózus verseit ábécé szerint rendező florilegiumban, melyet 1684 és 1760 között mintegy kilenc alkalommal újra kiadtak, ugyancsak megtalálható volt az R betűnél, értelemszerűen itt is szerző nélkül.[57]

Adja magát a feltevés, hogy az epigramma esetleg ennek a versgyűjteménynek a segítségével terjedhetett el a hazai református középiskolai oktatásban. Ám meglehetősen csonka rendszóval (*Flores Poetarum*) csupán a sárospataki iskola könyvkatalógusa említi vagy ezt, vagy egy másik könyvet.[58] Ebből még nem világos ugyanis, hogy a számtalan hasonló humanista virággyűjtemény közül melyikről lehet szó. Viszont a *Kalauz* 1613-as kiadását a Debreceni Református Kollégium 1738-as katalógusa három külön példányban is tartalmazza. Ebből kettőt elrongyoltként (lacerus), egyet féligmeddig elkoptatottként (semitritus) említ a lajstrom. Mindegyik példányt ugyanazzal az elferdített címmel tüntették föl: „Pázmánd *Igazságrul elvezető Kalauzza*".[59] Az ellenszenv mellett ez egyszersmind Pázmány művének alapos ismeretéről és ilyen módon az epigramma egyik lehetséges és kézenfekvő hazai tovább terjedési módjáról árulkodhat.

Litterae caninae

Az *r* hang ókori nyavalyájának a közbeszédből az írásbeliségbe történő átszivárgása,[60] hovatovább hagyomány útján a 18. századi historia litteraria enciklopédikus munkáiban állandósult jelenléte további érv lehet amellett, hogy a *Liber Concordiae*-ra született disztichon eredetét a *litterae* hagyományában keressük. A *gyalázatos* vagy

---

Lexici der Künste und Wissenschaften Zweyter Theil von N bis Z, Königsberg – Leipzig, Zeisens Wittwe und Hartungs Erben, 1767, 1127; *Das ABC cum notis variorum*, 77–78.

[56] M. Warren, *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik. Vierter Jahrgang*, The American Journal of Philology, 1887/3, 363.

[57] *Flores poetarum hieme, et aestate fragrantes; sive sententiosi versus, ex veterum praecipuè poëtarum topiariis; […]*, Praga, Collegium Soc. Jesu ad S. Clementem, 1684, 77. További kiadások: 1701 (Praha), 1708 (Praha), 1712 (Köln), 1728 (Praha), 1737 (Köln), 1739 (Praha), 1740 (Wrocław), 1760 (Köln).

[58] *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon 1530–1750: Jegyzékszerű források*, s. a. r. Oláh Róbert, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 313.

[59] *Uo.*, 154–155 (1956–1958 tételszámokon).

[60] Warren klasszikus, vulgáris és középlatin grammatikai jelenségeknek az újlatin nyelvek írásmódjára is kiható sorával szemlélteti a kérdést. Vö. Warren, 363–364.

harapós betű (*littera canina*) ugyanis az ókori római szatíra bejáratott metaforája volt. E sztereotip kifejezést a szatíraköltőkre értették: a szatíra szerzője fájdalmas kritikájával leginkább egy veszett kutyához hasonlít, amely minden arra járót megharap.[61] Horatius, Lucilius és Persius egyaránt programverseikben alkalmazták a metaforát, ám ironikus éllel, akár szó szerint a szatirikus „orrából feltörő acsarkodó hangokra" (*sonat hic de nare canina / littera* Pers. 1, 109–110), akár játékosan a kutya természetére utalva („acsarkodónak és harapósnak tűnök neked?" *Lividus et mordax uideor tibi?* Hor. Sat. 1, 4, 93; „kutya módjára" *canino ritu* Lucil. 1095).[62] Ez a kontextus bizonyára a Csokonai nevével fémjelzett rejtvényvers esetében is megállja a helyét.

Az *r* hang közönségességére és az azzal összefüggésbe hozatott alantas emberi jellemhibákra a református kollégiumi diákköltészeten kívül másutt is van példa a magyar kéziratos írásbeliségben. A hányattatott sorsú neolatin költő, peregrinus diák Székelyhidi Nethlébius Mihály[63] 1731. október 5-én Halléból magyarul írott levéllel kereste fel mecénását, Teleki Sándort. Nethlébius levelében váratlanul latinra vált, amikor patrónusa előtt saját nehéz természetét mentegetve az emberi nem hibáinak és az ember saját emberségének elfogadását boncolgatja:

> quia homo sum, nihil humani a me puto esse alienum, nec quicquam ex Communi generis humani Corruptione aut labe habeo proprius & familiarissimum, quam tres – ut cum Augustino loquar – literas Caninas, nimirum (R) Latinum, (q) Graecum (...) Hebraeum, id est e r-r-o-r e s. & planae ad eorum excusationem non vero ad expostulationem haec scribo per humiles characteres demisse instantes.[64]

Nethlébius utálása nyomán immár előkelő prózai adatunk is van a szórejtvényre, mintegy illusztrálva Szigeti Csaba tételét, miszerint a megkötések nem műfajspecifikusak. Szent Ágoston műveiben ugyanakkor nem találtam sem a rejtvényszót, sem az ahhoz vezető fonémahalmozást. Hivatkozza viszont a Nethlébius által is felidézett

[61] William S. Anderson, *Persius 1. 107–10*, The Classical Quarterly, 1958/3–4, 196.
[62] *Uo.*, 195–196.
[63] Jankovics József, Szörényi László, *Küldöttem kegyelmednek egy epithalamiumot és egy genethliacumot: Költészeti és életrajzi adalékok a neolatin poéta, Székelyhidi Nethlebius/Nethlébius Mihály működéséhez = Szín – játék – költészet: Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta Zsuzsanna, Budapest – Nagyvárad, Partium Kiadó – Protea Egyesület – reciti, 2013, 176–200, a név helyesírásáról lásd itt: 176.
[64] „[M]ivel ember vagyok, semmi emberi dologról nem gondolom, hogy idegen tőlem; az emberi nem általános romlottságából vagy vétkéből semmit sem tartok magamra annyira jellemzőnek, vagy hozzám közelállónak, mint – hogy Augustinust idézzem – három gyalázatos betűt, amelyek: latin (er), a görög (ro), a héber (res), azaz er-ro-res (hibák), amit csak mentegetőzésül és nem szemrehányásként írok az alázatosan könyörgő sorokban[.]." (Borzsák István fordítása) Lásd *Peregrinuslevelek, 1711–1750: Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*, szerk. Hoffmann Gizella, Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 1980, 257–258.

Terentius-komédia egyik sorát: *homo sum: humani nil a me alienum puto* (Ter. Heaut. 1, 1, 77).[65] Ez az ókori Rómában is közhelyszámba menő verssor a humanizmus egyik legtöbbet forgatott jelmondatává vált, aminek Cicero és Seneca utalásai kölcsönöztek tekintélyt.[66] Terentius költészetének nyelve ugyancsak a tiszta latinság mintája, egyúttal a humanista oktatás tananyaga lett, színjátékait pedig gyakran kivonatolták moralizáló tartalmuk vagy élőnyelvi fordulataik miatt.[67] A terentiusi maxima Ágostonnál evangéliumi szöveghelyekkel: a felebaráti szeretet aranyszabályával (Mt 7,12), a szeretetparancs elsődlegességével (Mt 22,36–40) és a mózesi törvény beteljesítésével (Mt 5,17–20) összefüggésben kerül elő. Máté evangéliumának hátterében Ágoston a keresztény humanitás egyetemességének kifejtéséhez alkalmazta Terentius verssorát.[68] Olvasatának azzal szerezett érvényt, hogy hallomásból Terentius komédiájának egy – McAlhany szerint a gondolatmenethez kreált – színielőadására utalt, melyen a műveletlen nézőkből álló közönség az ominózus sor elhangzását hosszabb tapssal jutalmazta. Ezt az eseményt Ágoston úgy értelmezte, hogy minden embert, legyen művelt vagy műveletlen, megérint a felebaráti szeretet lelke.[69] Hogy Nethlébiusnál hogyan, milyen áttételek útján kontaminálódott ágostoni szöveghellyé az ember romlottságának az emberiesség maximája által inspirált fájó tudata a rejtvényvers elemeivel együtt, nem világos, ám nem is meglepő Ágoston kegyelemtanának fényében. A peregrinus levél mindenesetre a rejtvényvers közismertségére és Nethlébius kivételes helyzetére lehet jó példa. Ha az erdélyi református iskolákban nem is, a Hallét, Brémát, Utrechtet, Oxfordot, Jénát, Altonát és Braunschweiget is érintő peregrinációja során találkozhatott a hitvitázó disztichonnal.[70]

Az erdélyi kéziratos írásbeliségben még egy érdekes nyoma van az eredeti latin rejtvényversnek. A *Szádeczky-Miscellania* nevet viselő kéziratos énekeskönyvről Téglásy Imre adott hírt 1981-es ItK-közleményében: az énekeskönyv 1935-től kezdődő hosszas lappangás után megkerült, melyet megviselt állapota miatt az Országos Széchényi Könyvtár Restaurátor Műhelyében újrakötöttek. A régi kötéstáblák kiáztatása után, mint írja Téglásy, bejegyzéstöredékek kerültek elő. Az egyik töredék *Epigramma in Librum Lutheri* címmel, foghíjasan ugyan, de tartalmazta a rejtvényverset.[71] Téglásy az énekeskönyv datálását egy a háttáblából előkerült adóívtöredék

[65] *Epistolae* 155, 4, 14 (PL 33, 808B). Idézi Joseph McAlhany, *Crumbs, Thieves, and Relics: Translation and Alien Humanism*, Educational Theory, 2014/5, 441. A verssort másutt is idézi Szent Ágoston, lásd *Contra Iulianum libri sex* 4, 16, 83 (PL 44, 781–782).

[66] McAlhany, 441. Lásd még Thomas A. Murphy, *L'Humanisme en formule: Itinéraires de l'*Homo sum *de Térence du xve au xixe siècle*, Fabula-LhT, 2023/30. DOI : http://doi.org/10.58282/lht.3882. (Letöltés ideje: 2024. szeptember 13. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes)

[67] McAlhany, 441.

[68] *Uo.*, 440.

[69] *Uo.*, 442–443.

[70] *Peregrinus levelek*, 408.

[71] Téglásy Imre, *Egy előkerült kéziratos énekeskönyv: a Szádeczky-Miscellania*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1981/5–6, 619.

alapján 1776-ra vagy ez utánra tette – mindenesetre Stoll Béla bibliográfiájának 2002-es második, javított és bővített kiadása továbbra is 1755-re datálja azt (Stoll 251.). Stoll bibiliográfiájából lehet tudni azt is, hogy az énekeskönyv lejegyzője egy ismeretlen erdélyi katolikus személy lehetett. Lehetséges azonban, hogy a Luther-ellenes verset nem ez a személy jegyzete be az énekeskönyvbe, hiszen a fentiekben láttuk, hogy a vers nem az ellenreformáció környezetében fogant.

Mindezek után és a kutya-metafora ismeretében érdemes visszatérni Sebestyén Gábor *Quodlibet*jének második darabjához, amelyben az állítólagos Csokonai-autográf szerepel. A bejegyzés szövege ugyanis nemcsak a protestáns hitvitázó epigrammát tartalmazza magyarul, hanem egy Phaedrustól vett idézetet is latinul: „O canis, merito jaces." Az idézet *A kutya, a kincs és a keselyű* című fabulából (XXVII.) való, s a fabula végén a keselyűnek a kutya teteme fölötti ítéleteként hangzik el. A kutya, miután kiásott egy sírt, kincsre talált, e gyalázat miatt azonban az elhunytak megsértett szellemei kapzsisággal sújtották az állatot. Az átoktól a szerencsétlen pára az arany őrzése közben az evésről is megfeledkezett és éhen pusztult: „Ó, kutya, aki hirtelen királyi gazdagságra vágyakoztál, noha az utcán fogantál és mocskon nevelkedtél, joggal vagy kiterülve."[72] Bárki jegyezte is rá Székely próbatételeire a bíráló epigrammát magyarul, a Phaedrus-idézettel arról is gondoskodott, hogy annak a „harapós betű"-metaforikából eredő kétértelműsége megszűnjék. Így a recenzens, bár „kutyául beszél", az ókori szatíraköltők önreflexív eljárásáról lemond, a gyalázat egyedül bírálata tárgyát és ennek szerzőjét érinti. Ilyenformán a bejegyzés egy litteratus/litterator egyéniségre vall, éppen úgy, ahogy latin eredetije is a *litterae* hagyományát jól ismerő humanista szerző praxisába illeszkedik.

A bejegyzést lejegyző kéz kérdése

Mi következik mindebből Csokonai lehetséges szerzőségére és a *Próba-tételek*en szereplő bejegyzés kezére vonatkozóan?

Utenhove szerzőségére bukkanva a latin epigrammát bizonyosan nem Csokonai szerezte. Genezisét tekintve a 16. század második felében a *Liber Concordiae*-vel és az akörüli protestáns hitvitával egyidejű, Luther-ellenes és kálvinista ihletésű szövegről beszélhetünk. Az epigramma magyar fordításaira tekintettel bizonyosra vehető, hogy a felsorolt református kollégiumi alumnusok Csokonaival együtt mind ismerték, idézték és alkalmazták is a szórejtvényt. A Székely József próbatételeinek recenzióját Csokonai nevével összefüggésbe hozó számos említést elnézve pedig leginkább az következnék, hogy a bejegyzés Csokonaié. Ebben a kérdésben viszont széttartó eredményhez vezet a kézírásminták összevetése. Csokonai 1804-ből való leveleinek

[72] „O canis, merito iaces, / qui concupisti subito regales opes, / trivio conceptus, educatus stercore". (Phdr. 27, 9–11)

kézírásmintái ugyanis nem mutatnak rokonságot a *Próba-tételek* bejegyzésével.[73] Ha azonban nem levélmintákkal, hanem Csokonai néhány versének saját kezű fogalmazványaival és tisztázataival vetjük össze a bejegyzést, talán nem elképzelhetetlen, hogy Csokonai keze nyomával van dolgunk. Ebben a vizsgálatban segítségünkre lehet Csokonai összes műveinek kritikai kiadása, ahol a költemények öt kötetben jelentek meg, s az ötödik, 1800–1805 közötti szövegeket tartalmazó kötet végén, a korábbi kötetekhez hasonlóan, szintén találunk Csokonai verskéziratairól készült reprodukciókat.[74]

A *Próba-tételek* bejegyzése kalligrafikus kézírásnak tűnik. E megállapítás azért lehet jelentős, mert abból a feltevésből érdemes kiindulni, hogy még egy olyan korszakban is, mint a 18. század, amelyben a kézírás transzparenciájának a kéziratok mediatizációja végett különös jelentősége volt, a kézírások egyrészt egyénenként és életkoronként, másrészt írásfolyamatonként vagy írástípusonként is változtak, legyen szó levél- vagy verskéziratról. Azonban a saját kezű, gyakran kalligrafikus tisztázatok (hiszen az írás egyfajta művészet is) adott kéznél csaknem állandó jegyeket mutatnak, amelyek bizonyos mértékig a fogalmazványokra is traszformálhatók. Így például Csokonai *A Magyar Orpheushoz* című versének saját kezű, kalligrafikus tisztázata 1801. július 14-ei keltezéssel (MTAK. M. Irod. Lev. 4-r. 41. sz., 117a) több ponton is összevethető a *Próba-tételek* bejegyzésének kezével. Eszerint a *k*, az *O*, az *sz*, a *d* és a *z* karakterek vonalvezetése (duktusa) mind a két kéznél egybevág: a *d* szárának visszahajtása balra; az ékezetes és ékezet nélküli *O* jobbra kivezetett vagy a tinta megvastagodásából látszó füle akár folyóírással, akár anélkül; a *z* hullámos rajza önállóan és betűkapcsolatban is (*sz*); a *k* a nyomtatott betűtípushoz hasonló két szárral a kerekded has helyett. Az előbbi karakterek mellett *A Tavasz* című vers tisztázatán (KK. III, 76b) ugyanúgy megfigyelhető a *D* alsó hurokkal és bal fölső sarkában kunkorral, mint ahogyan az *A* is jobb alsó sarkánál ugyanilyen kunkorral és a föntről-lefelé egy lendülettel rajzolt *E* is a középső szár hurkolásával. Továbbá *A' Szabadsághoz* első fogalmazványán (KK. III, 4a) is látható a nagy *D* a bal felső sarokban teljes kunkorral, pontosan úgy, mint a *Próba-tételek* bejegyzésében. Azonos a nagy *G* duktusa is („*Galamb*"), jóllehet, ami itt nyitva maradt, az a *Próba-tételek* bejegyzésében bezárult („*Görög*"). Egyedül a monogram nagy kezdőbetűinek: a *C* és a *V Próba-tételek*beli vonalvezetésére nem látni példát. Ugyanakkor a *D* teljes visszakunkorítása vagy az *E* ugyancsak hurokszerű középső szára, valamint a három előbb említett verskézirat mindegyikében megfigyelhető nagy *V* alulról fölfelé induló vonalvezetése alapján

[73] A levelek kézírásmintáit Debreczeni Attilának köszönöm.

[74] Csokonai Vitéz Mihály, *Költemények 5. (1800–1805)*, s. a. r., Szilágyi Ferenc, Budapest, Akadémiai, 2002 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei). A reprodukciókat lásd a tartalomjegyzék után, a kötet legvégén, oldalszám nélkül. Az itt használt verskéziratok jelzeteit a kritikai kiadás ezen kötete alapján tüntettem föl. A kritikai kiadás kötetei, illetve az abban tanulmányozható Csokonai-kéziratok online is elérhetők, lásd Csokonai Vitéz Mihály *összes művei*, szerk. Debreczeni Attila, HUN–REN–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016–2024. https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/

könnyen elképzelhető a *C* hasonló visszakunkorítása jobb fölül vagy a *V* „elrajzolása" hurokkal a szárak alsó találkozásánál, úgy, ahogyan a *Próba-tételek*ben látható.

Első pillantásra egy másik kéz nyomának tűnhet a bejegyzés második része, a Phaedrus-idézet. Ez a sor viszont a duktus alapján nem látszik tisztázatnak sem. Ha Csokonai-versfogalmazványokkal vetjük össze, mint például *A' Tavasz* saját kezű fogalmazványával (DebrK. R 788.3, 1a), akkor megint csak szembeötlő jellegzetességek tűnnek föl. A *j* „csapott" szárára láthatunk példát *A' Tavasz*nál a negyedik sor első szavában: „*Fogjatok*". Az *m* jobbra elkeskenyedő rajza is minden előforduláskor ugyanolyan a két kézírásban, továbbá az *s*, az *n*, valamint a *-to-* betűkapcsolat képzése függetlenül a központozásoktól. Végül még az *i* végig rajzolt visszakanyarodó szára is megfigyelhető. E jellegzetességek tüzetes összehasonlítás útján *A Tavasz* (KK. III, 76b)tisztázatán is felismerhetőek.

Első körben a kézírásminták fenti összehasonlításai alapján – számolva természetesen az eljárás szubjektivitásával és az ebben rejlő csapdákkal – valószínűsíthető, hogy a *Próba-tételek* bejegyzésének egésze Csokonai kezétől ered.

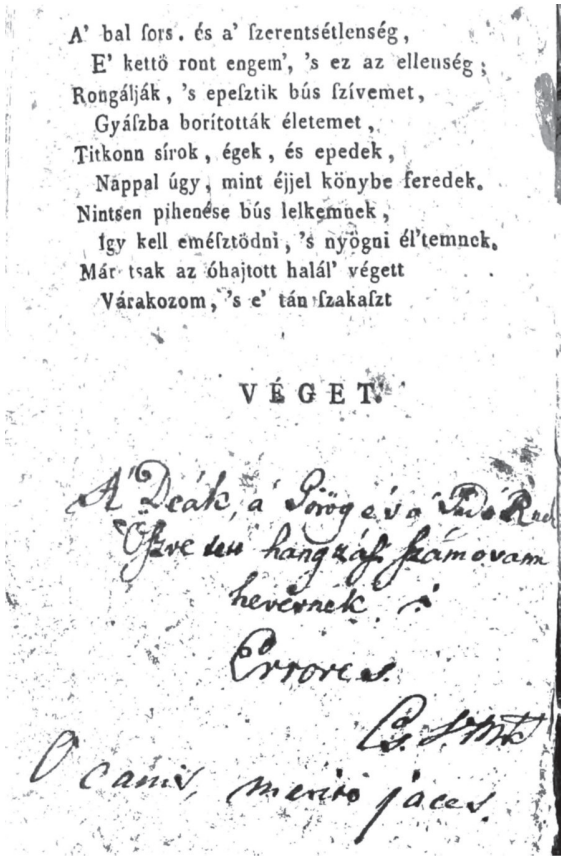
A' bal ſors, és a' ſzerentsétlenség,
E' kettö ront engem', 's ez az ellenség;
Rongálják, 's epeſztik bús ſzívemet,
Gyáſzba borították életemet,
Titkonn sírok, égek, és epedek,
Nappal úgy, mint éjjel könybe feredek.
Nintsen pihenése bús lelkemnek,
Igy kell eméſztödni, 's nyögni él'temnek.
Már csak az óhajtott halál' végett
Várakozom, 's e' tán ſzakaſzt

VÉGET.

Kézírásos autográf bejegyzés a Székely József-versgyűjtemény utolsó szöveges oldalán

A bejegyzés szignójának kérdése

Azonban a *Próba-tételek* bejegyzésében olvasható szignó („*Cs. V. mk*") további kérdéseket vet föl. Csokonai a szignálásai alkalmával ugyanis sohasem használta nevének Vitéz tagját önállóan, mintegy keresztnévi funkcióban. Ahhoz, hogy a kérdést megnyugtató módon tisztázhassuk, a Csokonai-filológia eredményeit kell mérlegre tennünk. Szilágyi Márton Csokonai-monográfiájában a kortársak és Csokonai írásgyakorlatát összevetve igyekezett elvégezni a névhasználat vizsgálatát. Kérdésként azt fogalmazta meg, hogy lehet-e olyan időpontot találni, amikortól kezdve kimutatható a háromelemű névalak, azaz a Csokonai Vitéz Mihály egyöntetű használata. A kérdés tétje ugyanis az, hogy Csokonai nevében a Vitéz elem rendelkezik-e bármilyen reprezentatív költői funkcióval. Szilágyi minuciózus statisztikai felmérését a Csokonai által írott és a hozzá címzett levelek, a saját kezű könyvbejegyzések, valamint kötetei és folyóirat-publikációi körében végezte el, gyakorlatilag a teljesség igényével.

Mivel a Csokonai által írott levelek aláírásai annak ellenére igen nagy szórást mutatnak, hogy már 1793-ban felbukkan a háromelemű névalak, ezért itt nem akadt olyan időpont, „amelytől kezdve a költő következetesen átállna az egyik formáról – mondjuk a kételeműről – egy másikra, nevezetesen a háromeleműre."[75] Noha ez utóbbi gyakorisága 1801-től egyre inkább adatolható.[76] A könyvbejegyzések, illetve a címzések és megszólítások is jelentős keveredést mutatnak. Mindazonáltal az utóbbiaknál meg lehet ragadni „egy olyan időpontot (1801), amely előtt nem találunk Csokonai Vitéz Mihály névre címzett levelet – igaz viszont, hogy ettől az évtől sem válik általánossá vagy kizárólagossá a háromelemű névalak."[77]

Csokonai kötetei és publikációi terén is ingadozást figyelt meg Szilágyi. Ugyanakkor fordulópontként mutatja föl az 1796 és 1802 közötti időintervallumot, amikortól kezdve Csokonai „a kételemű szerzői nevet (Csokonai Mihály) háromeleművel kívánta fölváltani", s így „a Vitéz névelem valamiféleképpen […] a költői imázs részévé vált."[78] Ezt kiegészíti s mintegy megerősíti az az izgalmas felismerés, hogy a Csokonai által írott levelek szignóiban megfigyelt 1801-es kronológiai határpont a Vitéz elem használatának gyakorivá válását illetően éppen a *Diétai Magyar Múzsa* (1796) és *A' Tavasz* címen megjelent Kleist-fordítások közé esik (1802): költőnk az előbbit még nem, ám az utóbbit s onnét kezdve a még életében megjelent munkáit is Csokonai Vitéz Mihályként jegyezte.[79] Szilágyi mindezek fényében azzal összegzi felmérését, hogy úgy tűnik, egyfelől a közvetlen utókor viszonyulásában megszűnik az ingadozás a névhasználatban, másfelől a posztumusz művek esetén következetesen a

---

[75] Szilágyi Márton, *Névhasználat és identitás* = Sz. M., *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Budapest, Ráció, 2014, 97.
[76] *Uo.*, 95–96.
[77] *Uo.*, 101.
[78] *Uo.*, 103.
[79] *Uo.*, 102–103.

háromelemű névalak jelenik meg. Történetesen az utóbbival „magyarázható, hogy a magyar irodalomtörténeti tradícióban is ettől kezdve folyamatosan a Csokonai Vitéz Mihály alak vált kizárólagossá[.]"[80]

Három dolgot érdemes a fentiekből leszűrni. 1) A Vitéz névelem valóban részét képezte Csokonai költői imázsalkotásának. 2) Csokonai kötetein és publikációin 1801 után következetesen megjelenik a Vitéz név, azaz e szövegtípusok már nem mutatnak ingadozást a névelem használata terén. 3) A *Csokonai Vitéz* névalakot ugyan önállóan regisztrálta a Csokonai-filológia; a Csokonai-kritikai kiadás vonatkozó kötete sem említi a *Próba-tételek*ben szereplő bejegyzést a könyvbejegyzések között.[81] Önálló szignóként a *Vitéz* névalak mindössze két, Vajda Juliannához szóló levélből adatolható, 1797-ből és 1798-ból.[82] Illetve a lírai én alakformálása szempontjából az 1805-ben megjelent *Lilla*-kötetben már „következetesen Lillának és Vitéznek neveztetik a két legfőbb személy". A Vitéz ilyenformán, miként a két levélben is, Lilla „oppozíciójaként fogható fel".[83] Funkcionálisan a *Lilla*-kötet Vitéz névalakja Kisfaludy Sándor Himfyjéhez hasonlít, azaz költői (bár nem szerzői) álnév, alteregó. Tehát a Vitéz a szerzőével való részleges névazonosság miatt „a lírai én alanyi hitelességű felfogását igyekszik állítani", éppen úgy, mint az 1803-as *Anakreoni Dalok* vagy az 1804-es *Dorottya* címlapján.[84]

Csokonai érzékeny költészetéről

Második körben, a Vitéz önálló, költői álnév funkciójának meghatározása után a név lehetséges jelentésének megvilágítása további érv lehet amellett, hogy a *Próba-tételek* szignója Csokonainak tulajdonítható.

Kronológiailag az 1804-ben megjelent Székely József-versgyűjteményt látványosan körülölelik Csokonainak az évtized elején sorra megjelenő költői művei. Ez azért fontos körülmény, mert ha Csokonai írta a bírálatot, akkor annak értelmi intencióját ki is lehet következtetni ez idő tájt kikristályosodott érzékeny lírai koncepciójából. Székely József versgyűjteményét olvasva úgy tűnik ugyanis, hogy azt az érzékenység eltúlzása miatt érhette a verses bírálat. Csokonai ilyen tárgyú nézeteinek legjobb dokumentuma a *Lilla*-kötet *Előbeszéd*e. Jóllehet, az *Előbeszéd*et az 1805-ben megjelent kötet nem, csak az 1808-as posztumusz kiadás tartalmazta, a szöveg egy elejtett megjegyzése arra utal, hogy azzal Csokonai már 1803-ra elkészülhetett. Azt írja ugyanis, hogy a verseskötet kiadásának szándékában „a' tavaly rajtunk' keresztűl ment tűz nem

[80] *Uo.*, 103.
[81] Csokonai Vitéz Mihály, *Feljegyzések*, s. a. r. Borbély Szilárd, Debreczeni Attila, Orosz Beáta, Szép Beáta, Budapest, Akadémiai, 2003 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei).
[82] Szilágyi, 106.
[83] *Uo.*
[84] *Uo.*, 107–108.

kevéssé hátráltatott".[85] Az időmegjelölés az 1802-es debreceni tűzvészre utal, melynek során a református kollégium épületének egy része is leégett. Székely József gyűjteményes kötetének egyik verse meg is örökítette tűzesetet.[86]

Mint ismeretes, Csokonai az *Előbeszéd*ben a Himfy néven és *A' kesergő szerelem* alcímmel 1801-ben megjelent kötethez viszonyította *Lilláj*át. Itt használta saját könyvére a „*Poétai Román*" kifejezést is, amelyet elsősorban *A' kesergő szerelem*re értett. Csokonai voltaképpen szabadkozik amiatt, hogy saját verseit nem eleve összefüggő narratív séma szerint írta, hanem utólag rendezte el így azokat a *Lilla*-kötethez. Vagyis jóllehet, a modern filológia szerint az 1801-es *Himfy' szerelmei – A' kesergő szerelem* meglehetősen sovány cselekményt mutat föl, Csokonainak mégis ez tűnt a kompozíció kohéziós erejének. Vagyis Csokonai olvasási horizontja felől nem szorul bírálatra *A' kesergő szerelem*, sőt, követésre méltó.[87]

A voltaképpeni bírálat Csokonai részéről Schedius Lajos János *Himfy*ről szóló tudósítása nyomán fogalmazódott meg. Schedius a *Himfy*-kötet formai egyhangúságát rótta föl. Tudniillik azt, hogy ugyanabban a versformában íródtak a költemények. Csokonai szerint a formai egyhangúság alapvetően nem lenne probléma: az igazi monotóniát az okozza, hogy Himfy versei egyazon hosszúságúak. Csokonai ízlésének a 12 és 8 soros Himfy-strófák gondolati lüktetése izoperiodikus volt, amely a quatrináknál mindig megnyugszik, illetőleg a párrímes sorok rímképlete szerint alakul. Erre a kiszámíthatóságra negatíve nem is akármilyen irodalmi-műfaji előzményt idézett, amely a Himfy-versek mintaképe volt. Csokonai szerint ugyanis Petrarca szonettjei – éppen a quatrinák és a terzinák határára eső gondolategységek gyakorisága okán – formai egyhangúságuktól és tartalmi kiszámíthatóságuktól már néhány darab elolvasása után unalmasak. Himfynél is könnyen át lehet látni, hogy hol szűnik meg a régi, s hol kezdődik az új gondolati egység, vagyis „mikor lesz kéntelen a' Poéta érezni megszűnni". Az is zavarta Csokonait, hogy minden egyes dal utolsó sorában csatanóra kell számítani („*Epigrammai evolutió*"), és ez sokszor előre kitalálható.[88] Másfelől – Vaderna Gábor meggyőző értelmezése nyomán – a formai invariabilitás az érzelmek kifejezésének egyhangúságát vonja magával a *Himfy*-kötetben, ami az olvasás előrehaladtával az állandó megújulás helyett egyre csökkenti a befogadóban az affektív bevonódás élményét. Ezáltal a *Himfy* megképezte érzékeny olvasás lehetősége magába a lírai énbe zárul, a tényleges olvasó pedig kívül reked a mű világán. Ezzel ellentétben a *Lilla* a saját olvasóját „együttérző érzékenységre készteti".

Vaderna szerint Csokonainak a *Himfy* ilyen fatalista világmagyarázatával lehetett alapvető problémája, amelyet korrigálni is a poétai román „kompozíciós stratégiájának"

---

[85] Csokonai Vitéz Mihály, *Előbeszéd [a Lillához]* = Csokonai Vitéz Mihály *összes művei*. https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_tan_08_k

[86] Székely József, *Az 1802-dikben Debretzennek a' tűz miatt esett nagy romlása' alkalmatosságával* = Székely, *Próba-tételek*, 42–45.

[87] A kérdéshez lásd Vaderna, 360–361.

[88] Csokonai, *Előbeszéd*.

újragondolásával lehetett (formai variabilitás, lírai ciklusok kialakítása).[89] Az érzékenység irodalmán belül ugyanis – miként Vaderna *A költészet születése* című könyvében taglalja – az egyén ízlésének csiszolása nélkül elképzelhetetlen a társadalom egészének fejlődése, a kifinomult gondolkodás képessége, melynek központi problémája az érzelmek hiteles kifejezése volt. Ezen áll vagy bukik a közösségi identitások fenntarthatósága is. Ilyenformán Vaderna könyvében a szerelem hiteles megéléséhez és az általa kiváltott viselkedésformák átélhetőségéhez, helyességéhez a dalciklus, a közösségi identitásformák megképzéséhez pedig a bárdköltészet rendelődik mint adekvát művészeti kifejezésforma.[90] Ha tehát a befogadó nem képes a művészet által közvetített érzelmekhez együttérzés és saját élettapasztalatok útján hozzáférni, az egyén ízlése sem nemesedik, s az olvasási jelenet affektív reakciói híján nem megy végbe a társiasság kommunikációs formáinak vagy a társadalmi erényeknek az átsajátítása (csinosodás).[91] Csokonainak Himfy kesergő szerelmével az volt a legfőbb problémája, hogy az abban ábrázolt érzékeny attitűdhöz az érzékenység szélsőséges, individuális volta miatt képtelenség hozzáférni. Ezért Csokonai az érzékenység egy veszélyét: az érzékenység társadalmi használhatatlanságát kívánta elhárítani *Himfy*-bírálatával.[92] Csokonai érzékenység jegyében fogant bíráló hangjára jellemző is az a fajta altruista gesztus, amely nem helyesli a hibák barátság címén való elhallgatását: „minden Poétát, Muzsikust, vagy Festőt barátomnak örűlök tartani: hanem, hogy hibájoknak is temjénezzek, arra baráttságomtól nem köteleztetem."[93] Eszerint maga a korrekt bírálat is a társadalmi erények egyike, amellyel hathatósan el lehet hárítani az érzékenység egy további veszélyét, a hamis szeretetet vagy őszintétlenséget.

A Vitéz név jelentése

Mindez szépen összecseng az erény (*virtus*) fogalmának Vaderna által jelzett jelentésmódosulásával. Az alapvetően a harci erények kifejezésére használt latin virtus szó a 18. század végére az 'erények összesége' jelentésben tűnt fel. Vaderna szemléletes kifejtését érdemes szó szerint is idézni.

> A virtus szó ilyenformán értékek nehezen körvonalazható fogalma lett, melyben oly közösségalkotó erények egyesülhettek, melyek bár nem voltak a közösség minden tagja számára azonosak (például a férfi és a női erények alapvetően különböztek), mégis szembehelyezték a közösséget mint társas

[89] Vaderna, 367–369.
[90] *Uo.*, 356–358. Az érzékenység fogalomtörténetéhez és a jelenség változatos értelmezéséhez lásd *uo.*, 347–358.
[91] Az együttérzés fogalmához lásd *uo.*, 350–352.
[92] *Uo.*, 368–369.
[93] Csokonai, *Előbeszéd*.

> kapcsolódási formát az azt fenyegető veszélyekkel – legyen az a barbárság külső fenyegetése, a luxus következtében való végzetes elpuhulás vagy akár a társadalomjobbító filozófiai doktrínáktól való rettegés felvilágosodásellenessége.[94]

Ha meggondoljuk, hogy Csokonai a vitéz nemesi előnévből lírai álnevet alkotott, s a vitéz szó a latin virtus ('vitézség') gyűjtőfogalom szószerinti fordításának is tekinthető, akkor a *Csokonai Vitéz* névhasználat jelentését tekintve a Vitéz a harci erények korábbi gyűjtőfogalma helyett a társadalmi erények összességét jelentő tulajdonnévként funkcionál. A *Lilla*-kötet a Vitéz ilyen tulajdonnévi használatára ugyanebben a jelentésben példát is kínál: az *Újesztendei gondolatok* című XLII. dalban egyszerre úgy kiált föl a huszonnégy esztendős beszélő, hogyha most meghalna, s mindegyik életévére jutna egy érdemszerző óra, akkor kész a halálra, sírkövére rávéshetik, hogy *itt nyugszik Vitéz; ki, mint ahogy egy nap huszonnégy óra, teljes életet élt:*

Úgy se' volnék már gyerek.
Négyszer hat esztendőt eléldegéltem,
'S e' szerént az emberek'
Szűk életének harmadáig éltem.

Vajha már – ha több nem is –
Mind eggyik esztendőre jutna benne
Eggy – csak eggy órácska is,
A' melly az Érdem' oszlopára menne!

Kész vagyok meghalni – kész,
Csak ezt tegyék síromnak a' kövére:
ÚTAS! ITT FEKSZIK VITÉZ.
EGY NAP XXIV ÓRA: ENNYIT ÉRE. –

De idézhetünk olyan helyet is, ahol más is ugyanebben az értelemben ('társas erények összessége') használta a Vitéz tulajdonnevet. Kováts József 1817-es posztumusz kötetében *Él a' Keszthelyi Grof, és az örök Napok' Jussán nagy neve tündököl* mottó-címet viselő verse így indul (keltezése a kötetben: 1805. január 25.):

[94] Vaderna, 355. Ezzel teljesen rokon érzékenység-koncepciót mutat fel a Draskovich-obszervancia (1777) nevű horvát–magyar szabadkőműves alkotmány latin nyelvű szövege. Ennek egy jelmondatából: *Virtus non territa monstris* („A szörnyektől nem rettenő erény") a társadalmi erények széles körű gyakorlását-elsajátítását propagáló, egyszersmind a politikai-kulturális élet egészét átható koncepció bontható ki. Az alkotmány kulturális vonatkozásairól lásd Piroska Balogh, *The Constitutional Principles of the Draskovics Observance and its Influence on Cultural Networks = Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*, eds. Dieter Breuer, Gábor Tüskés, Berlin – Boston, De Gruyter, 2019, 319–331. A jelmondatról lásd Rédey-Keresztény János, *Szabadkőműves áthallások Agyich István Balassa Ferenc grófhoz címzett latin nyelvű alkalmi költeményében (1785)*, Magyar Könyvszemle, 2022/2, 176–217.

Vitéz! ki el-énekeled
Az andalodásig ezt
A' Hazában és te beléd
Lelket adó Indigezt:

Jer! most is lantod' zendittsed,
Pimpla dallos embere!
Énekeljük Festetised
Fényes érdemit, jere!

Az alaphelyzet azonos Csokonai *Virág Benedekhez* című bárdkölteményének zárlatával (Magyar Hírmondó, 1802. 5. sz., Toldalék, 82–84.), ahol Csokonai invitálja Virágot, hogy Festetics György érdemeit együtt énekeljék meg. Virág e költeménye (*Gróf Festetits György Ő Nagyságának*) a Magyar Minerva 3. kötetében jelent meg 1799-ben.[95] Csokonai verse *Ódák* című 1805-ös kötetében is megjelent, ám valószínűbb, hogy Kováts a folyóiratközlést ismerte. Ennek a Csokonai-ódának két sorát kölcsönzi szó szerint a mottószerű cím. Természetesen Kováts verse a közösségi identitás társas erényeken alapuló koncepciójához igazodik. Ezt jelzi a latin *indiges* szó, amely egyrészről valamely segítségül hívott istennőt (invokáció), másrészről szózatot, felhívást jelent („inszurrekció"), s itt a szónak ez utóbbi értelme a megfelelőbb. Kováts mintegy ehhez a szólamhoz kéri fel Csokonait. Ugyanakkor ezt a témát újra és újra ellenpontozza, átszövi, ironizálja az érzékeny líra hangjaival, például a testi szerelemnek ezzel az egészen váratlan, szertelen és egyszersmind figyelemelterelő virág-allegóriájával:

Be szép vagy, kis kék szarkaláb! –
Ni! amott meg-gyuladtan
Szerelmeskedik edgy nyaláb
Pipats, jaj, majd meg-tsattan!

Azaz Kováts a vetélkedés gesztusával magának vindikálja a szépség érzékeny megéneklését, mi több, az ezt is felszámoló idilli nyugalmat vagy érzéki vágyakat (tekintettel a kötet számtalan erotikus értelmű képére).[96] Csokonainak a hazafiúi szózat andalító komplementer-érzelme jutna. Ám ne felejtsük, hogy kettejük éneke ily módon duetté fonódik össze a dalban, ami jelzi, hogy az érzékeny költészet két vállfaja elválaszthatatlan egymástól. Csokonai egyébként hasonló gesztussal járt el

[95] *Virág Benedek' Poétai munkáji*, Pesten, Trattner Mátyás, 1799, 9–11. Kritikai kiadását lásd *Virág Benedek' Poétai munkáji*, s. a. r. Porkoláb Tibor, Budapest, Universitas, 2011 (Régi Magyar Költők Tára XVIII. Század, 12), 13–15.

[96] „Zengjük ezt a' Halhatatlant, – / 'S Míg a' Tempe' pataki / Mellett a' Te dallodat lant / Pengés tolmátsolja ki: // Addig én a' kepés telek' / Polyváival be-lepett / Asztagok alatt szentelek / Ahitatos innepet." Kováts József, *Él a' Keszthelyi Grof, és az örök Napok' Jussán nagy neve tündököl* = Kováts, *Versei,* 94.

Virág Benedek ódájának megidézésekor: „Te vitéz Tárogatód' szavát / Búdítsd; Én meg ezüst Lantomat ízgatom, / Zengjük FESTETITSET, jere!" Kováts posztumusz kötete a későbbiekben egy rövid belső ciklus erejéig még visszatér a Vitéz tulajdonnév használatához, ahol a Vitéz következetesen az érzékeny költészet mindkét változata jelölőjeként szerepel.[97]

Kovátstól a *Csokonai Úrhoz, mikor az Anakreoni Daljai ki-jöttek* című költemény (keltezése a kötetben: 1804. augusztus 29.) szintén ötvözi a vitézi és a társadalmi erények kategóriáit. Kováts költeménye ráadásul architextusként a *Diétai Magyar Múzsa* ilyen irányú programversét, *A' Magyar Gavallér*t idézi fel:

Ég a' VITÉZ! egy szűz lyánytul Kitsapott láng gyult bele, S A' mennyek' láthatárán túl Lobog szépen felfele. Látlak, Szent Prófétám! mikép' Ragadott el edgy LÁIS Formájú szép Angyali kép! I z r á e l p a r i p á i, 's - - - - Tsitt! Tsokonai énekel, Be szépen tud játdzani A' parányi szerelmekkel. Érzed é azt Te Fanni? (*Csokonai Úrhoz, mikor az Anakreoni Daljai ki-jöttek*, 82–86.)	Az ő ortzáját is szerelem ígézi, De e' szerelem is ő benne vitézi. Ettől sem puhúl el eggy Magyar Gavallér, Szívében Vénus is Bellóna is el fér. E' kettő ád néki kettős ékességet, Felséges kellemet 's kellemes felséget. 'S a' millyen vólt Hektor mikor fegyverbe állt, 'S Andromakhéjától tsókok között meg vált: Olly szerelmes vitéz a' Magyar' Gyermeke, Ez a' szép természet nagyságos remeke! (*A' Magyar Gavallér*, 33–34.)

A fenti példák alapján igazolhatónak látom, hogy a *Csokonai Vitéz* kételemű név jelentése mind Csokonai, mind a kortársak számára a társadalmi erények összességére vonatkozott. Ezért a névtani és grafológiai elemzések tanulságaitól megtámogatva úgy sejtem, hogy Csokonai, aki éppen, hogy érdekelt volt egy ilyen művésznév megkonstruálásában, leginkább maga írhatta így a nevét az 1804-ben napvilágot látott *Próba-tételek* alá.

[97] Lásd Kováts József *Verse*iben a következő dalokat: *Non solet ingeniis summa vocere dies*, 101–102 (a fent idézett Kováts-vers mellett ebben a szövegben oly mértékben folytatódik a *Virág Benedekhez* című Csokonai-vers nyelvezetének megidézése, miként azt Csokonai tette Virág Benedek ódájával); *Keserv Csokonai Vitéz Mihály Halálán*, 103–108; *Tünődés*, 108–113.

Csokonai és Székely

Székely verspróbáit Csokonai *Előbeszédé*nek kritikai hozzáállása felől olvasva ugyancsak formai egyhangúsággal és az abból fakadó gondolati kiszámíthatósággal, valamint a záró költeményben egyetlen érzelem: a bú végletekig, történetesen a lírai én önfelszámolásáig szubjektivizált átélésével találkozhatunk. Szükségtelen valamennyi szöveget tüzetes elemzés alá vetni. Általánosságban elmondható, hogy a felező tizenkettesekben megírt költemények javarészt a református kollégium poétai osztályának propozíciós versírási metódusát követik. Erre utalnak a verscímek is és a kötetcím is.[98] Székely verseinek ezt a propozíciós technikai hátterét a lenti összehasonlításban a Csokonai-versekkel rokon címadás és toposzkincs szemlélteti, úgymint a győztes hajnal (*Reggel*), a kocsin lenyugvó nap (*A' Nap' le-mente*), a felhők mögé bújó nap (*Az égi-háború*), valamint a halál csontváz-allegóriája és Pandora szelencéje (*A' Halál*).

Reggel	*A' Reggel*
„Hogy a' Nap az Éjnek homállyát el-űzte, Setétes ködeit súgárira fűzte; Úgy kergette mint meg-nyomott ellenséget Az előtte futó rémültt setétséget. Bár fellegeket hányt maga mentségére, A' Hajnalt el-futván, tsak ugyan meg-tére; Mert a' győzödelmes nep fény fel-szaggatta, Hogy portázó fénnyét előre futtatta, Mellynek útat nyitott lengedező szele, Segítvén, egy kézre úgy dolgozott vele." (*Próba-tételek*, 14–15.)	„Egynehany csillagok még pislogva égnek Hajlott boltzatján a csillagos égnek. Halavány tüzei[t] kik bujdosnak széjjel Öszve szoritja a meg győzetett éjjel. Üzi már uj fennye piritván az eget. A' hajnal csillag a' tündöklö sereget." (*Convastum Quid*, 44ab)

[98] Pintér Márta Zsuzsanna a fenti címadási stratégia értelmét vizsgálva jegyzetben Székely József versgyűjteményére is utal. „Ez a címtípus nagyon gyakori a 18. század végén, s úgy tűnik, hogy sokszor valamilyen módon a fordításokhoz, a fordítások »próbájához« kapcsolódott." Azonban Székely József verspróbái egyértelműen jelzik, hogy e címtípus nemcsak fordításkísérleteket jelölhet, hanem versgyakorlatokat, irodalmi műalkotásra tett kísérletet is. Pintér Márta Zsuzsanna, *Az erdélyi diáktársaságok drámafordításai = Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*, szerk. Biró Annamária, Egyed Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018, 337 (22. lapalji jegyzet).

A' Nap' le-mente „A' Napnak forróan sütő fénnye szűnik, Maga a' Nap tőlünk sebességgel tűnik, És a' ki-terjesztett erősség' szélekenn El-ragadt szekere a' gyors kerekekenn, Mellyek a' sikamlás miatt nyakra főre Rohannak Lovai nem hajtván gyeplőre." (*Próba-tételek*, 16–19.)	*Az Estve* „A' napnak hanyatlik tündöklő hintaja, Nyitva várja a' szép enyészet' ajtaja. Haldokló súgári halavánnyá lésznek, Pirúlt horizonunk alatt el enyésznek." (*Diétai Magyar Múzsa*, 7–9.)
Az égi-háború „Nagy hirtelenséggel szél veszek támadnak, A' levegőbéli zavarról jelt adnak, A' Nap félre-húzza egy setét fellegnek Háta megé magát, 's enged a' seregnek; Fénnyét öszve-szedi, tsak fellyülröl süti, Alólról a' földet nagy setétség üti." (*Próba-tételek*, 25–26.)	*A' tengeri háború* „Bé borúl hírtelen a' nap' nyájas fényje, Elzárván a' setét felhők' szövevényje, Mellyeket a' gyors szél felvévén hátára, Nyargal véle az ég' felsőbb határára." (*Diétai Magyar Múzsa*, 39–45.)
A' Halál „A' Halál rémítő félelmek' Királlya, Kinek nyila tzélját mindég úgy találja, Hogy azt, a' mire lő, egész öszve-rontja, Az élőt a' hőlttak' sír-halmába ontja. A' rettentés egygyütt a' kegyetlenséggel, 'S az irgalmasság fene dühösséggel Skeleton szín alatt öszve van lántzolva, Hal'vány sárgasággal talpig bé-mázolva. Mint rettentő Posták ezek elől mennek, Mellyek irtóztatók lehetnek mindennek. *Pandóra*' Pixisse egygyütt vagyon velek, A' mellybe el-rejtve minden kínt meg-lelek." (*Próba-tételek*, 31–33.)	*[Halál! ez az a' szó…]* „Hol vetted óh csalárd festő mind ezeket A' szivet borzasztó rút képzeleteket Hazugok a' szinek a' mellyeket vonnak Ujjaid a' halált festvén Skeletonnak Fonnyatt ő, de azt a' mély bánat okozza Nyomorult vóltunkért mely belől kinozza Sárga a' félelem mert szinét el vette Hogy az ember magát veszéjbe ejtette […] A' vakmerő vétkek okozták Pándora Piksiséből omlott kinunk hogy szapora" (*Kovács Zsigmond-gyűjtemény*, 16b–19a)

A fenti táblázatban a szövegek teljes terjedelmének feltüntetése a témák kidolgozásának mennyiségi paramétereiről adhat számot. Ám az idézett részek hosszúságának összehasonlításából még jobban nyomon követhető, hogy Székely valóban mennyivel tovább időzött el egy-egy toposz kibontásánál, mint Csokonai. Még ha egyébként kevésnek tűnő, csupán kétsornyi eltérésről van is szó. A Csokonai-versek lelőhelyeit illetően fontos tisztázni, hogy a *Kovács Zsigmond-gyűjtemény*ben található halotti beszéden kívül (Stoll 1126., nála Kováts helyesírással) valamennyi szöveg, változatban,

megtalálható a *Szatmárnémeti gyűjtemény*ben is (Stoll 1116). E gyűjtemény Csokonai 1794–1795 közötti írott verseivel együtt a nyilvános tanító korában (*publicus praeceptor*) szerzett verseket és egy ismeretlen diák versgyakorlatait tartalmazza, amelyeknek Csokonai adta a témáit. Ezek alá a versgyakorlatok alá olykor Csokonai is odaírta a maga költeményét ugyanarról a témáról.[99] Lehetséges-e hát, hogy a *Szatmárnémeti gyűjtemény*beli versgyakorlatok ismeretlen diákszerzője Székely József lenne?

A Debreceni Református Kollégium diáknévsora alapján Székely József 1790-ben iratkozott be a kollégiumba, 1793-ban pedig már maga is tanító volt („Praeceptor Debreczeniensis"). A névsor azt is elárulja, hogy Debrecenben született, 1827-ben hunyt el, valamint hogy „[v]an valami haszontalan verse, próbatétel nevű".[100] A debreceni anyakönyvekben tovább keresve halálozásának és születésének megközelítőleg napra pontos ideje is meghatározható. A halotti anyakönyv szerint 1793-től haláláig a debreceni református templom kántora volt, 1827. április 17-én, 54 évesen hunyt el hideglelésben, temetése ingyen történt (hogy rokon híján vagy pedig kántorsága révén, ennyiből nem derül ki).[101] Ennek tükrében a fenti latin debreceni tanító megnevezés a *praeceptor cantus*ra, azaz a kántorságra vonatkozik. A keresztelési anyakönyvben ugyan három Székely Józsefről is találni adatokat, a halálozási életkor ismeretében kizárásos alapon a Székely István és Hatvani Zsuzsanna fiaként bejegyzett és 1773. június 11-én megkeresztelt Józsefről van szó.[102] Mivel ekkoriban a csecsemőhalandóság miatt bevett szokás volt a születéshez közel vagy még annak napján megkeresztelni az újszülötteket, június 11-e könnyen lehet Székely születésnapja is. A diáknévsorból az is világos, hogy a Csokonaival egy évben született Székely két évvel később iratkozott be a főiskolai tanulmányokra (Csokonai 1788-ban iratkozott be). Mindebből logikusan az következik, hogy nem Székely volt az az ismeretlen diák, akinek a keze írását olvashatjuk a *Szatmárnémeti gyűjtemény*ben. Hiszen Székely 1794-ben, amikor a poétai osztályban versgyakorlásra használt gyűjtemény első bejegyzése született, már egy éve tanító volt, azaz nemcsak a középiskolai, de a főiskolai tanulmányain is túl volt. Másfelől a *Próba-tételek* versei, habár nagy részt ugyancsak az iskolai gyakorlatok világához köthetők, sem címben, sem tartalomban nem egyeznek a *Szatmárnémeti gyűjtemény* egyik diákszövegével sem.[103]

---

[99] Stoll Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Budapest, Balassi, 2002, 460–461.

[100] Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban TtREL) II.1.e.1-40. (Diáknévsor 1588–1850), 210.

[101] TtREL I.99.a.88. (Debreceni halotti mutatók 1718–1895), 391.

[102] TtREL I.99.a.6. (Debreceni keresztelési mutatók 1703–1800), 83.

[103] Lásd a *Szatmárnémeti gyűjtemény* kritikai forráskiadását Demeter Júlia, Pintér Márta Zsuzsanna, *Jószte poétának: Egy ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény*, Budapest, Argumentum, 2005. A versgyűjtemény kéziratfotóihoz való hozzáférést Demeter Júliának köszönöm.

Székely József verseskötete azonban nem kizárólag diákkori versgyakorlatokat tartalmaz: az említett debreceni tűzvészre írt vers minden bizonnyal magával az eseménnyel egyidejű, 1802-es szöveg lehet. Továbbá feltűnő a *Próba-tételek* és a *Diétai Magyar Múzsa* egyes darabjai közötti tematikus áthallások gyakorisága is. Még ha eltér is a verskezdet, a cím, a forma, bizonyos tartalmi-gondolati és topikus jegyek alapján evidens a kapcsolat. Vagyis a *Próba-tételek*nek a *Diétai Magyar Múzsá*val való tematikus csomópontjaira az egyértelmű Csokonai-imitáción kívül semmi más nem ad megnyugtató magyarázatot. Az alábbi táblázat ezekből az összefüggésekből ad ízelítőt:

A' frantzia háború' meg-szűnése „A' vérrel gőzölgő, 's meg-tsorbúlt fegyverek, Mellyek' áldozati lettek sok ezerek, Hüvelybe rakattak, és már valahára Meg-van a' Békesség, mellyet minden vára." (*Próba-tételek*, 27–30.)	*A' mostani háborúban vitézkedő Magyarokhoz* „Ím már a' vérnek tágas mezejére ki szállnak A' seregek: rohan a' Felkentnek véribe ázott Frantzia nép, – Páris' nadrágtalan asszonyi népe. Ellene ront vértől párádzó görbe vasával A' Magyar, óh mi vitéz tűz szikrázik ki szeméből!" (*Diétai Magyar Múzsa*, 17–21.)
Az utólsó ítélet „Szüléshez készűlvén mintegy nyög a' Tenger, Ki adja halottját, mellynek száma tenger. Azonnal maga-is végső romlásra jut, Temérdek vizével a' semmiségbe fut." (*Próba-tételek*, 34–39.)	*A' Földindúlás* „A hólddal szomszédos hegyek le süllyednek, Rajtok feneketlen tengerek erednek. Belől a' pokolnak szelelő lyukai Meg-nyilván árvizként omlanak lángjai[.]." (*Diétai Magyar Múzsa*, 111–112.)
Az igaz barát „De a' tsak haszonért hízelkedő szívek, Nem lehetnek a' nagy fájdalmak közt hívek. […] Így küszködik a' baj a' gyenge szívekkel, Ne tarts hát két-színű, 's csalárd emberekkel." (*Próba-tételek*, 40–41.)	*Rút ábrázat 's szép ész* „Illy tarka madárka vagy hát te, barátom! Ezzel tépett tested' szárnyára botsátom. Lebegj te a' felhőn, 's fitogasd magadat, Büszkén tsattogtatván aranyos szárnyadat[.]." (*Diétai Magyar Múzsa,* 21–24.)

Magános bú	*A' búkkal küszködő*
„Minden felől szomorúság érdekeli Szegény fejem gonddal, bajjal, búval teli, R'ám mind rakásra tódúlt Olly' vagyok mint egy bódúlt." (*Próba-tételek*, 46–48.)	„Életem' mái Komor órájі! Hány ezer bú 's átok Jöve rátok." (*Diétai Magyar Múzsa*, 112.)

Az utolsó, *Magános bú* című költemény éppen az érzelmi intonáció és annak fatalista tolmácsolása okán válik érdekes és Székely verskönyvében páratlan záródarabbá. E vers ugyan meg is töri a megelőző tizenegy darab párrímes felezőtizenketteseinek egyhangúságát, ám továbbra is alkalmazza a strófát annyi kiegészítéssel, hogy azt 7 szótagú párrímes sorokkal váltogatja. Azonban a gondolati összegzést tartalmazó utolsó hat sorpár, amelyet három csillag választ el a szedésben, ezt a strófaképletet is elveti, s helyette egy egyenetlen, 10 és 11 szótagú párrímes sorokból álló formára vált, ahol a 11 szótagú sorok helyébe két helyen csak 10 szótagos kerül. Csokonai *A' búkkal küszködő* című, hangulatilag egyező verse a témát Székely 48+12 sornyi terjengős verséhez képest 12 sorban futtatja le. Ez így exponálva természetesen úgy fest, mintha a Csokonai *Előbeszéd*ében megnevezett hibák illenének Székely verseire is. Más szavakkal a 1) strófák egyforma sorszámából és ritmusából következően túlságosan kiszámítható a dikció gondolati tagolása, mi több, a tartalom minősége is (párrímes felezőtizenkettesekben írni valójában kihívás). Ezt a 2) formai-tartalmi ismétlődést csak fokozza, hogy Székelynél is minden költemény csattanóval, szentenciával zárul. Végül 3) egyetlen érzelem túlzó, kizárólagos és végzetes ábrázolása senkit nem avat érzékeny költővé. Míg Csokonai *búkkal küszködő* lírai énje egyáltalán nem kívánja magát oly módon alávetni ennek az érzésnek, hogy az elemésszе őt („Jaj szabadítsatok, / Öldöklő bánatok! / Mert e' kín engemet / Sírba temet"), addig Székely beszélője egyenesen óhajtja a megváltásként értett halált. Versét ráadásul olyan szó szerint vehető hiperbolikus csattanóra futtatja ki („túlkapás"), amely ténylegesen berekeszti a lírai monológot, miáltal a beszélő fiktív módon imitálja az „üdvös halált":

Nintsen pihenése bús lelkemnek,
  Így kell emésztődni, 's nyögni él'temnek,
Már tsak az óhajtott halál' végett
  Várakozom, 's e' tán szakaszt
                VÉGET.[104]

Ha más források nem állnak is egyelőre rendelkezésünkre, a szövegtanúk mindenesetre, amelyek Székely verspróbáira vonatkoztatták és elenyésző kivétellel Csokonainak

[104] Székely, *Próba-tételek*, 48.

tulajdonították a *Próba-tételek* alatt szereplő kétsorost, a fenti összefüggések érvényessége mellett szólhatnak.

Záró gondolatok

Ilyenformán a református kollégiumi miliőben a Csokonai nevéhez társított *ítéletet* vagy *szállóigét*, amely Székely József verseinek bírálataként funkcionált, Csokonai érzékeny dalköltészetével lehetne összefüggésbe hozni. Csokonai saját dalciklusát a viszonzatlan szerelem miatti szomorúság intenzív érzésével együtt is a társas erények átsajátításának lehetőségével alkotta meg: a földi erények egyúttal égi erények felé mutatnak. Zentai Mária szerint a *Lilla*-kötet végén a költői halhatatlanság felülírja a halálvágy végletes dimenzióját. Debreczeni Attila szerint két lehetséges út kínálkozik a boldogsághoz a ciklust záró párversben: a remény interiorizálása vagy a földi boldogságból való kiábrándulás. Vaderna szerint *A' Pillangóhoz* című vers ugyan az evilágiból elvonható, ám nem elvilági boldogságot kínál.[105] Ilyeténképpen, amiben Székely halálvágya Csokonaiétól különbözik, az a perspektívátlanság, a másvilág fel nem tételezése. Így a Cs. V. monogram fölötti rejtvényvers a maga konfesszionális összefüggésrendszerében az örök élet távlatára tekintettel számunkra egyetlen, a kollégiumi diákköltészet világából kinőtt időtálló költői életmű szemszögéből láttatja a 18–19. századi Magyarország költészeti ízlését. Véleményem szerint ez a kontextus, érzékenység és hit, szükséges és elégséges módon indokolja, hogy Csokonainak tulajdonítsuk a *Próba-tételek*en szereplő bejegyzés egészét, amihez a további filológiai érvek, úgymint a datálás, a funkcionalitás, a grafológia és a névhasználat kérdései a segédegyeneseket kínálták.

Rédey-Keresztény János
tudományos segédmunkatárs
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet
redey.janos@abtk.hu

Error After Error
Protestantism, Book Review and an Epigram Allegedly Written by "Csokonai Vitéz"

Abstract: A composite volume in the Hungarian National Library contains a signature by Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805). However, instead of Csokonai V. Mihály, the signature

[105] Zentai Márta, *„Érzékeny dalok" vagy „poétai román?": Csokonai Lilla-ciklusának kötetkompozíciója*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 25, 1988, 105–106; Debreczeni Attila, *Érzékenység és neoklasszicizmus: A* Lilla *cikluskompozíciója* = D. A., *Csokonai, az újrakezdések költője: A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998 , 264, 268; Vaderna, 367–368.

uses an unusual form, "Cs. V.", meaning that Vitéz (roughly meaning 'virtue') functions as a proper name. The handwritten note also contains a two-line Hungarian epigram, unanimously attributed to Csokonai as a book review in the milieu of the Reformed colleges in the Kingdom of Hungary. This paper presents arguments, based on Csokonai's sentimental poetry, suggesting — without absolute certainty — that the signature is more likely than not to be that of Csokonai's. The paper also examines the European context of the epigram, concluding that the verse is a translation, the original of which was written in Latin during a critical period of the European Protestantism (1570–1580).

Keywords: Csokonai Vitéz Mihály, Book of Concord, Protestantism, poetry of sensibility, eighteenth century

DOI: 10.37415/studia/2025/1-2/94-128.
Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)